

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

Magistratura Mərkəzi

Əlyazması hüququnda

Magistrant:

Cəfərov Ramil Adil oğlu

Mövzu:

**Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti və
onun təkmilləşdirilməsi**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma:

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

Dos. Qurbanova.T.T

Magistr proqramının rəhbəri:

UNEC fəxri prof. A.M.Kərimov

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof.Ə.Ə.Ələkbərov

Bakı - 2017

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti və onun təkmilləşdirilməsi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşmasının və inkişafının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1.Maliyyə nəzarətinin anlayışı və onun mahiyyəti

1.2.Dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət prinsipləri və onun həyata keçirilməsinin metodiki təminatı

1.3.Dövlət maliyyə nəzarətinin iqtisadi inkişafda rolu

II FƏSİL. Azərbaycan dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin müasir vəziyyəti

2.1.Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin normativ hüquqi bazası və onun formalaşdırılması xüsusiyyətləri

2.2.Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati idarəetmə sistemi və onun mövcud strukturu

2.3.Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübə və onun Azərbaycanda tətbiqi xüsusiyyətləri

III FƏSİL Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1.Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin təkmilləşdirilməsi

3.2.Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində auditin rolunun artırılması istiqamətləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Резюме

Summary

Magistrant:

Cəfərov Ramil Adil oğlu

Elmi rəhbər:

Dos. Qurbanova Tünzalə Tofiq qızı

Giriş

Mövzunun aktuallığı.

Ölkədə sosial iqtisadi proseslərin inkişafında daim ciddi problemlər yaranır. Bu problemləri qabaqlamaq aradan qaldırmaq, baş verəcək neqativ halların qarşısını almaq mümkün olmazsa, dövlətin iqtisadi inkişafı tənzimlənmə bilməz. Bu baxımdan mütləq iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır və sistemin əsas strukturlarından biri maliyyə nəzarətidir.

Maliyyə nəzarəti- təsərrüfat və idarəetmə orqanlarının maliyyə fəaliyyətinə qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları tərəfindən aparılan nəzarətidir. Maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlətin iqtisadi inkişafını təmin etmək, dövlətin maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadəni reallaşdırmaqdır. Xüsusi ilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətinin istiqaməti, məzmunu cəmiyyətin istehsal münasibətlərinə uyğun olaraq dəyişir.

Dövlət maliyyə nəzarəti yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət təşkilatlar tərəfindən müvafiq qanunvericilik aktları əsasında yerinə yetirilir. Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətini qanunverici və icra orqanları, xəzinə sistemi, vergi və maliyyə orqanları həyata keçirir. Nəzarət fəaliyyətdə olan bütün müəssisə və təşkilatlarda aparılır.

İqtisadiyyatın hazırki inkişaf mərhələsində nəzarət sisteminin təkmilləşməsi, nəzarətin maliyyə problemlərinə təsir gücünün artırılması yoxlamaların daha mütəşəkkil aparılmasını zəruri edir.

Tədqiqat işinin predmeti və obyektı.

Dissertasiya tədqiqatının predmetini respublikada dövlət maliyyə sisteminin inkişaf istiqamətlərinin nəzəri aspektləri, obyektini isə maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsində yaranan pul münasibətləri və bölgü prosesləri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri.

Müasir şəraitdə dövlət maliyyə nəzarətinin aktuallığı, onun fəaliyyət xüsusiyyətlərinin, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, yaranan problemlərin araşdırılması, sistemin fəaliyyətində səmərəliliyin yüksəldilməsi yollarını müəyyənləşdirmək dissertasiya işinin məqsədi hesab edilir. Bu məqsədə uyğun olaraq tədqiqatın aşağıdakı vəzifələri müəyyən edilir:

- ✓ İndiki şəraitdə maliyyə nəzarətinin prinsipləri, iqtisadi inkişafda rolunun araşdırılması, bu istiqamətdə təkliflərin hazırlanması;
- ✓ Dövlət maliyyə nəzarətinin mövcud strukturunun təhlilini aparmaq;
- ✓ Dövlət maliyyə nəzarət sistemini beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq təkmilləşdirilməsi sahəsində tövsiyyə və təkliflər hazırlamaq.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının qanunları, normativ hüquqi aktları, dövlət maliyyə nəzarəti haqqında Azərbaycanın və başqa ölkələrin elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- Maliyyə nəzarəti, onun ayrı -ayrı növləri araşdırılmış və təşkili prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti sistemi və onu həyata keçirən orqanların funksiya və vəzifələri tədqiq edilmişdir;
- Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş və təcrübənin respublikamızda tətbiqi imkanları araşdırılmışdır.
- Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı istiqamətlər araşdırılmış və konkret təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə hissələrindən ibarət olmaqla 85 səhifə təşkil edir.

FƏSİL 1. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASININ VƏ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə nəzarətinin anlayışı və onun mahiyyəti.

Hal-hazırda nəzarət sistemləri içərisində maliyyə nəzarəti mühüm yer tutur. Maliyyə nəzarətinin gəlirlərin pul fondlarına cəlb edilməsi və həmin vəsaitlərin istifadəsi üzərində nəzarət kimi ifadə etmək olar. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin əsasında maliyyə marağı durur.

Dövlət idarəetməsinin hər bir sahəsinə uyğun olan nəzarət funksiyası mövcuddur. Dövlətin idarə edilməsi sistemində nəzarətin inzibati, maliyyə, yanğın və s. növləri nəzərdə tutulur.

“Nəzarət”- fransız sözü olub, yerinə yetirilmiş əməliyyatlara yenidən baxılması və təkrar yoxlanılmasını ifadə edir.

Beləliklə, nəzarət tənzimləmə sisteminin ayrılmaz hissəsi olaraq qəbul olunmuş standartlara riayət edilməsini, material ehtiyatlarından istifadədə səmərəlilik, qənaətcilik prinsiplərinin pozulmasını erkən aşkara çıxararaq, vəziyyəti düzəltmək üçün lazımı tədbirlər görülməsini, vurulan ziyanın ödənilməsini, gələcəkdə belə pozuntuların qarşısının alınmasını nəzərdə tutur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və şirkətlərə kifayət qədər sərbəstlik verilir. Onların pul vəsaitlərindən maliyyə ehtiyatlarından düzgün istifadə etməsi, yol verilən nöqsanların qarşısının alınması nəzarətin əsas vəzifəsidir.

Nəzarətin məqsədi istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin fəaliyyətində faydalılıq vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək, istehsalda səmərəliliyi artırmaq və təsərrüfat daxili ehtiyatları aşkara çıxararaq dövlət büdcəsinə gəlirin artırılmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Beləliklə, nəzarətin xidmətində maliyyə intizamını möhkəmləndirməklə, büdcə vəsaitlərinin qənaətli istifadəsini, maliyyə münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasını, büdcə gəlirlərinin artırılmasını təmin etmək durur.

Müasir şəraitdə maliyyə həm dövlət tənzimlənməsi prosesində mühüm vəhdət kimi xarakterizə olunur, həm də bazar münasibətlərinin qurulmasında əsas rol oynayır. Hazırki dövrdə maliyyə problemləri hamını düşündürür. Çünki bu sahədə baş verən proseslər insanların rifahı ilə əlaqəlidir. Vergilərin həcmi, səhmlərin qiyməti, təqaüdlərin məbləği, istehsal və sosial sahələrə ayrılan vəsaitlər nəinki hökumət dairələrində müzakirə edilir, həm də hamımızı dərinlən maraqlandırır. Maliyyə münasibətlərinin inkişafı cəmiyyətin inkişafıdır. Belə ki, maliyyə münasibətlərinin inkişaf etdiyi cəmiyyətdə iqtisadiyyat və sosial inkişaf da yüksək olur.

Maliyyə nəzarəti-qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları olaraq, dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətlərinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir, obyektlərin maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatların yoxlanılmasını həyata keçirir.

Dövlət, müəssisə və təşkilatlara maliyyə nəzarətinin məqsədi onların fasiləsiz fəaliyyətini təmin etməklə maliyyə təminatından daha da səmərəli istifadəni fəallaşdırmaqdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə münasibətlərinə nəzarət daha geniş rol oynayır. Özbaşınalığa yol vermədən biznesin düzgün qurulması və idarə olunmasında dövlət tərəfindən nəzarət və yoxlamalar çox mühüm məsələdir.

Maliyyə nəzarəti mülkiyyət formasına görə dövlət maliyyə nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti kimi təsnifləşdirilir.

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət büdcəsinin yaradılması və istifadəsinə ölkədə maliyyə sabitliyinin yaranmasına müvafiq qanunvericilik aktları əsasında nəzarət edir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin dövlət hakimiyyəti orqanları və idarələri həyata keçirir. Ümumdövlət maliyyə nəzarəti idarəçilik tabeliyindən asılı olmayaraq nəzarət edilməli obyektlərə yönəldilir. İdarə maliyyə nəzarətini nazirliyin şöbələri, yerli hakimiyyət orqanları aparır. Əsasən müəssisə və təşkilatların istehsal və maliyyə fəaliyyətinə nəzarət edir. Daxili maliyyə nəzarətini müəssisənin öz maliyyə şöbəsi, mühasibatı həyata keçirir. Burada müəssisə və təşkilatın özünün şöbə, filial və sexlərinin maliyyə fəaliyyəti nəzarət obyektidir.

İctimai maliyyə nəzarəti könüllülük əsasında mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir. Yoxlamaları aparən mütəxəssis qarşısında qoyulan məsələ nəzarətin obyektini hesab edilir.

Müstəqil maliyyə nəzarətini auditor xidmətləri həyata keçirir. Təsərrüfatdaxili və auditor nəzarəti qeyri-dövlət maliyyə nəzarətidir.

Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti ilə yoxlamaların aparılmasında oxşar forma və metodlardan istifadə olunsa da, son məqsədə görə fərqlənirlər. Dövlət maliyyə nəzarətinin son məqsədi dövlət xərclərinin azalmasına nail olaraq, dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin maksimum səviyyəsini təmin etməkdir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin son məqsədi israfçılığın qarşısının alınması ilə pul vəsaiti fondundan səmərəli istifadə etməklə mənfəətin artırılmasına nail olmaqdır.

Hər bir ictimai iqtisadi formasiyada dövlət maliyyə idarəetməsinin daha mükəmməl sistemini və buna uyğun olan maliyyə nəzarətinin adekvat sistemini yaratmağa çalışmışdır. Ona görə ki, dövlətin mövcudluğu bundan asılı olmuşdur. Bu səbəbdən dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin yerinə yetirdiyi ən mühüm nəzarət növüdür.

Maliyyə nəzarəti nəzarətin başqa növlərindən fərqli olaraq, təkrar istehsalın bütün sahələrində mövcud olur və maliyyə fondlarının hər bir hərəkət prosesini müşayiət edir. Eyni zamanda maliyyə nəzarəti istehsalın bütün mərhələlərinə- bölgü prosesi, məhsul mübadiləsi və istehlak mərhələlərinə nəzarəti həyata keçirir.

Maliyyə nəzarətinin bölgü prosesi mərhələsində vəzifəsi məhsulun bazar münasibətlərinə uyğun olaraq bölüşdürülməsini yoxlamaqdan ibarətdir. Bununla əlaqədar bölgü mərhələsində maliyyə nəzarəti dövlət büdcəsinə vəsaitlərin ayrılmasına, vəsaitlərin sərfəli sərf olunmasına, sosial sığortaya və s. nəzarət edir.

İctimai məhsulun mübadilə mərhələsində maliyyə nəzarəti müqavilə münasibətləri, xalq təsərrüfatının bazarın mal ilə təchiz olunması yolu ilə material-texniki vasitələrlə təmin edilməsinə nəzarəti həyata keçirərək əhalinin istehlak mallarına alıcılıq tələbatının ödənilməsinə xidmət edir.

İstehsal maliyyə nəzarəti prosesinin sonuncu – istehlak mərhələsində istehsal istehlakı, yəni ictimai tələbatın ödənilməsi ilə əlaqədar olan yoxlamaları həyata keçirir. Bu zaman əhalinin tələbatlarının ödənilməsində yaranan uyğunsuzluqlar, baş verən normativ hüquqi aktların pozulması aşkar edilir.

Deməli, maliyyə nəzarəti sözün geniş mənasında istehsalın bütün mərhələlərini əhatə edir, sözün qısa mənasında dövlət büdcəsinə müvafiqliyi ifadə edir. Onda maliyyə nəzarətinin predmeti birinci halda bölgü, istehsal və məhsul mübadiləsi prosesində yaranan maliyyəsidir, ikinci halda, dövlət büdcəsinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya olunmuş vəsaitlər maliyyə nəzarətinin predmeti hesab olunur.

Maliyyə nəzarətinin obyektı maliyyə resurslarının əldə edilməsi və istifadəsi zamanı yaranan pul-bölgü prosesidir. İqtisadçılar maliyyə nəzarətinin obyektini qiymətləndirərkən müxtəlif fikirlər irəli sürürlər.

Məsələn, V.A.Jukov və S.P. Opyonişev maliyyə nəzarətinin mahiyyətini izah edərkən onun fəaliyyətində müəssisə, təşkilat, səhmdar cəmiyyətlər və demək olar ki, bütün sahibkarlıq edən subyektlərin rolu vardır. Bu zaman maliyyə nəzarəti təkcə maliyyə deyil, həm də istehsalın səmərəliliyini təmin etmək üçün təsərrüfat fəaliyyətini də yerinə yetirir. Buna görə də maliyyə nəzarətinin obyektı maddi və qeyri-istehsal sahələrində yaranan pul münasibətləri və təsərrüfat proseslərinin məcmusu olur.¹

Beləliklə, maliyyə nəzarətinin yerinə yetirilməsinin iki istiqaməti müəyyənləşir. Birincisi, pul vəsaitlərinin qorunması, hesabat məlumatlarının düzgünlüyünün təminatı, dövlət qanunvericiliyinə əməl olunması, ikincisi, müəssələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, onların istehsal fasiləsizliyinin və səmərəliliyinin artırılmasının təmin edilməsi.

Deməli maliyyə nəzarətinin obyektı dövlətin öz funksiyasını həyata keçirməsində gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə olunmasında hüquqi və fiziki şəxslər arasında meydana gələn pul münasibətləridir. Başqa sözlə,

¹СВ Степашин, НС Столяров, СО Шохин, ВА Жуков - Государственный финансовый контроль

həyata keçirilməsi pulla qiymətləndirilən fəaliyyət maliyyə nəzarətinin obyektini hesab edilir.

Dövlət maliyyə nəzarəti anlayışına tərif verərkən alimlər arasında yekdil nəticə yoxdur, müxtəlif fikirlər mövcuddur.

İ.A. Belobjetskiyə görə maliyyə nəzarəti dövlət orqanlarının və ictimai orqanların, idarə, təşkilat, müəssisə və istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, bu fəaliyyətin səmərəliliyini düzgün qiymətləndirmək, əməliyyatların qanuniliyini, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasını təmin etmək, istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək və dövlətin büdcə gəlirlərinin artırılması üçün təsərrüfat daxili ehtiyatları müəyyən etmək məqsədilə aparılan nəzarət sistemi kimi başa düşülür.²

U.Y. Danilevski maliyyə nəzarətinə tərif verərkən, onu iqtisadiyyatın idarə olunma mexanizminin əsas funksiyalarından biri və mühüm tərkib hissəsi hesab edərək, nəzarət sferasına istehsal, pul, bölgü, material dəyərlərinin pul ifadəsilə dövriyyəsi, istehlakını əsas götürür. U.Y. Danilevski hesab edir ki, dövlət maliyyə nəzarəti müasir şəraitdə dövlətin və iqtisadiyyatın inkişafına uyğun olan təşkilati, hüquq-mühafizə, inzibati və s. tədbirlər sistemi ilə aparılır.

S.O. Şoxin və L.İ. Voronina hesab edirlər ki, maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini müəyyən etmək, iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirməklə dövlət büdcəsi gəlirlərinin əlavə mənbələrini aşkarlayaraq nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən dövlət orqanlarının və ictimai orqanların çoxşaxəli nəzarət sistemidir.³

A.Z. Dadaşev və D.Q. Çernik maliyyə nəzarətinin mahiyyətini açıqlayarkən belə hesab edirlər ki, maliyyə nəzarətinin məzmunu və təyinatı sahə və ərazi idarəetmə subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasından ibarətdir. Yoxlamada dəyər göstəriciləri yoxlanılır. Onların fikrincə, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində maliyyə nəticələrinin tərtib olunmasının və icrasının,

²И. А.Белобжецкий -Финансовый контроль и новый хозяйственный механизм.

³ С.О.Шохин, Л.И.Воронина - Бюджетно-финансовый контроль и аудит.

büdcənin və büdcədən kənar fondların müəyyən olunmasının, büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin, vergi ödənişlərinin obyektivliyini əhatə edir.⁴

P.V. Çernomord maliyyə nəzarətinin mahiyyəti barədə qeyd edir ki, bazar münasibətlərinə keçid zamanı iqtisadi böhran şəraitində bütün maliyyə resurslarından səmərəli istifadədə peşəkar maliyyə nəzarətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

V. T. Batiçko maliyyə nəzarətini “Maliyyə hüququ” kitabında belə xarakterizə edir: “Maliyyə nəzarəti hüquqi normalarla tənzimlənən dövlət, bələdiyyə, ictimai və digər təsərrüfat subyektlərinin maliyyə planlaşdırılması fəaliyyətlərinin, gəlirlərin əsaslanmış və dolğun formada pul fondlarına daxil olması və onların istifadəsinin effektivliyinin yoxlanılması üzrə fəaliyyətlərin məcmusudur.”⁵

İqtisad elmləri doktoru, professor D. Bağirovun fikrincə maliyyə nəzarəti-müxtəlif metod və üsullarla qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları tərəfindən bütün obyektlərin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması məcmusudur.⁶

Dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyəti haqqında fikirləri nəzərə alaraq, belə mülahizə yürütmək olar. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının dövlət mülkiyyətindən istifadə olunmasının qanuniliyini, məqsəduyğunluğunu obyektiv qiymətləndirmək, aşkara çıxan nöqsan və sui-istifadə hallarının olacağını əvvəlcədən xəbər vermək, qarşısını almaq, dövlət büdcəsi üçün gəlirlərin əlavə mənbələrini müəyyən etmək və maliyyə informasiyasının düzgünlüyünü təmin etmək üzrə qanunvericilik əsasında fəaliyyətidir.

Maliyyə nəzarəti yüksək ixtisaslı mütəsəssislərdən ibarət xüsusi nəzarət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin təşkilində bir çox prinsiplərə riayət olunur.

- ✓ Nəzarət tam aşkarlıq şəraitində yerinə yetirilir.
- ✓ Hər hansı qanuna zidd nöqsanlara yol verilməsinə qarşı tədbirlər nəzərə alınır.
- ✓ Maliyyə nəzarətinin əsas metodu olan təftişin əhatəli olması təşkil edilir.

⁴ Дадашев А.З., Черник Д.Г. Финансовая система России 2003.

⁵ В.Т. Батычко - Финансовое право

⁶ Dəmət Bağirov, Mirələm Həsənlı Maliyyə dərş vəsaiti. Səhifə-88

- ✓ Nəzarət demokratik əsaslarla yerinə yetirilir.
- ✓ Maliyyə nəzarəti aparılarkən müəssisənin nizamnaməsi, təsis müqaviləsi,

maliyyə və mühasibat hesabatları kimi mühüm sənədlər yoxlanılır. Yoxlamadan əvvəl plan tərtib edilir. İlk mərhələdə yoxlamanın aparılma şərtləri, yoxlama nəticələri və s. göstərilir. Sonrakı mərhələdə yoxlama aparılacaq müəssisə haqqında məlumatlar toplanması şərh edilir. Bu məlumatlar əvvəlki yoxlamaların nəticələri, işçilərlə danışib söhbət etmək, istehsal və ya fəaliyyət sahələrinə baxış keçirməkdən ibarətdir. Aşkara çıxan nöqsanların ciddiliyinə qiymət verməklə hüquqi öhdəliklər göstərilir. Yoxlamanın sonunda nəzarət planı və proqramı tərtib edilir.

Maliyyə nəzarəti keçirilməsinə görə ilkin, cari, sonrakı nəzarət formasında olur.⁷

İlkin maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatların tərtib edilmiş büdcə layihələrinə, müqavilə şərtlərinə və s. nəzarəti həyata keçirir. Bununla da maliyyə ehtiyatlarından qeyri-düzgün və qeyri-məqsədlər üçün istifadənin qarşısı alınır. Eyni zamanda gəlir və xərclər smetasının tərtib edilməsi zamanı əlavə maliyyə ehtiyatları aşkarlayaraq müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək edir. İlk maliyyə nəzarəti zamanı əgər müəssisədə qanun pozuntusuna yol verilibsə, xəbərdarlıq edilir. Bu qanun pozuntuları tələbat və mənfəət hesabatını yoxlayan zaman aşkar olunur.

Cari maliyyə nəzarəti-sərf olunan pul vəsaitlərinin istehsal olunan əmtəəyə qoyulan qiymətlərə uyğun olmasını yoxlamaqla həyata keçirilir. Beləliklə də müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində büdcə ilə hesablaşmaların vaxtında, fasiləsiz həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Maliyyə nəzarətinin bu forması maliyyə münasibətlərinin pozulmasının qarşısını alır, təsərrüfatdaxili ehtiyatların artırılmasına şərait yaradır.

Sonrakı maliyyə nəzarəti maliyyə ili başa çatdıqdan sonra aparılır. Maliyyə nəzarətinin bu forması maliyyə planlarının icrası zamanı müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərindən səmərəli istifadəsini yoxlayır. Sonrakı maliyyə nəzarəti ilkin nəzarətə

⁷B.A. Xankişiyev Maliyyə Nəzarəti dərsləri vəsaiti. Səhifə-6-7

əsaslanaraq əmək və material ehtiyatlarından istifadəni, mühasibat hesabatlarını yoxlayaraq sonuncu maliyyə nəticələrini təhlil edir.

Təftiş-maliyyə nəzarətinin əsas metodudur. Təftiş prosesində yoxlama işləri tam əhatəli aparılaraq bütün sənədlər nəzarətdən keçir. Xarakterinə görə təftiş iki cür olur: Sənədlərə əsasən və faktlara əsasən. Aparılma üsuluna görə təftiş seçmə və başdan-başa olmaqla iki yerə bölünür. Seçmə üsul zamanı müəyyən bir dövr seçilərək yoxlanılır və seçilən dövr əsaslandırılaraq yekun sənədlərdə qeyd olunur. Başdan-başa təftiş zamanı bütün bank, xəzinə və kassa hesablarında olan vəsaitlər həmçinin əməyin ödənişi üzrə əməliyyatlar, mal-material ehtiyatlarının, uzunmüddətli aktivlərin hərəkəti yoxlanılır. İstənilən təftişin yekununda akt tərtib olunur. Bu akta əsasən yoxlama zamanı aşkar edilmiş nöqsanları aradan qaldırmaq üçün lazım olan tədbirlər planı hazırlanır.

Maliyyə nəzarəti hansı subyektlərin həyata keçirməsindən asılı olaraq aşağıdakı növlərə bölünür:

- Prezident tərəfindən tətbiq edilən nəzarət;
- Parlamentin həyata keçirdiyi nəzarət;
- Maliyyə orqanlarının nəzarəti;
- Ümumi səlahiyyətli idarəetmə orqanlarının nəzarəti;
- Təsərrüfatdaxili nəzarət;
- Auditor nəzarəti

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən tətbiq edilən maliyyə nəzarəti çox mühümdür. Dövlət büdcəsinin qanun layihəsi prezident tərəfindən Milli Məclisə təqdim edilir. Milli Məclis təsdiq etdikdən sonra büdcənin respublikada icrasına prezident nəzarətini yerinə yetirir. Maliyyə nəzarəti prezident nəzarətinin yalnız bir tərkib hissəsidir.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi maliyyə nəzarəti-büdcə nəzarəti, vergi nəzarəti, sığorta nəzarəti, bank fəaliyyətinə nəzarət, valyuta nəzarəti, gömrük nəzarəti.

Büdcə nəzarəti- dövlət büdcəsinə vəsaitlərin maksimum artırılmasını, büdcə siyasətinin işlənilib hazırlanmasını həyata keçirərək ölkə iqtisadiyyatının yüksəlməsinə zəmin yaradır. Büdcə nəzarəti Azərbaycan Respublikasında ictimai orqanlar tərəfindən hüquqi normalar əsasında həyata keçirilən nəzarət sistemidir.

Vergi nəzarəti- büdcələrə vergilərin vaxtında və tam yığılması, vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsindən ibarət nəzarət sistemidir (bu nəzarət ictimai orqanlar tərəfindən qanunvericiliklə həyata keçirilir).

Valyuta nəzarəti- xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar olan maliyyə əməliyyatlarıdır. Azərbaycanda valyuta nəzarətini valyuta nəzarəti orqanları olan Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi və onların agentləri həyata keçirir. Mərkəzi Banka hesabat verən banklar valyuta nəzarəti agentləri hesab olunur.

Sığorta nəzarəti – sığorta etdirən şəxsin ödəniş qabiliyyətinin sığortaçı tərəfindən müəyyən edilməsi və sığorta müqaviləsi bağlanmasından ibarətdir.

Kredit nəzarəti – kreditin verilməsi vaxtında qaytarılması, yaranan faizlərin ödənilməsi və s. kimi kredit əməliyyatlarını əhatə edir.

Sadaladığımız maliyyə nəzarət növləri məcburi və könüllü olaraq yerinə yetirilir. Məcburi maliyyə nəzarəti qanunvericiliyin tələbindən irəli gələrək aparılır və ya dövlət orqanlarının müvafiq qərarı olduqda yerinə yetirilir. Təsərrüfat subyektinin öz təşəbbüsü ilə həyata keçirilən nəzarət könüllü olaraq aparılan maliyyə nəzarətidir.

Maliyyə nəzarətinin əsas vəzifələri bunlardır:

- ✓ Gəlir və tələbatın miqdarı arasında tarazlığın yaranmasına yardım etmək;
- ✓ Xərclərin azaldılması və rentabelliğin artmasını təmin etmək;
- ✓ İstehsal müəssisələrində, büdcə təşkilatlarında maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə kömək etmək;
- ✓ Müəssisələrin vergiyə cəlb edilməsinə nəzarət etmək;
- ✓ Müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində müsbət nəticələrin əldə olunmasına kömək etmək.

- ✓ Xarici dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, dövlətlərarası qurumların dövlətə borclarının ödənilməsinin tamlığına və qaydasına nəzarət etmək;
- ✓ İstənilən təşkilatın maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində qanuna riayət olunmasına nəzarət etmək.

Beləliklə, maliyyə nəzarəti qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq baxımından bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində mülkiyyətin qorunması üçün bir sıra imkanlar əldə edir. Bu da maliyyə nəzarətinin rolunu aydınlaşdırır.

1. Material dəyəri və pul vəsaitlərinin uçot və istifadə vəziyyətini aşkarlamaq;
2. Aşkar edilmiş hüquq pozuntularının xarakterini və bu pozuntuların baş verməsində təqsiri olan şəxsləri müəyyən etmək;
3. İsfəçılığa, çatışmazlığa gətirib çıxaran səbəbləri aşkarlamaq;
4. Material istifadəsində aparılan uçotu təkmilləşdirmək və sui-istifadələrin səbəblərini aradan qaldırmaq üçün tədbirlər müəyyən etmək;
5. Təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi məsələsini həll etmək.

Buradan dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyəti üçün üç əsas cəhət müəyyənləşir:

1. Nöqsanların və sui istifadələrin aşkar edilməsi;
2. Bunların aradan qaldırılmasının təmin edilməsi;
3. Yol verilən səhvlərin və sui-istifadələrin yaranma səbəblərinin təhlili və onların qarşısının alınması üçün lazımı tədbirlərin işlənilib hazırlanması.

Beləliklə, dövlət maliyyə nəzarəti maliyyənin və iqtisadiyyatın idarə edilməsində hər hansı mənfi halları tək cə vaxtında aşkarlamağa deyil, eyni zamanda aradan qaldırmağa, buna gətirib çıxaran səbəbləri izah etməyə, bu kimi halların qarşısını almağa yönələn tədbirlər sistemini işləyib hazırlamağa imkan verir. Bununlada dövlətin iqtisadi, sosial inkişafına təkan verir, dövlətin və onun vətəndaşlarının maliyyə maraqlarını qanuni yolla təmin etmək hüquqlarını həyata keçirir.

1.2 Dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət prinsipləri və onun həyata keçirilməsinin metodiki təminatı.

Çoxillik təcrübələr əsasında beynəlxalq səviyyədə maliyyə nəzarətinin əsas fəaliyyət prinsipləri təyin edilmişdir. Bu prinsiplər Ali nəzarət orqanlarının beynəlxalq təşkilatı olan İNTOSAI-nin Lima deklorasiyasında göstərilmişdir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyətində əməl olunan bu prinsiplər nəzarət fəaliyyətini əhatə edən qaydaların əsasıdır.

⁸Müstəqillik prinsipi.Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən aparılan yoxlamalar zamanı nəzarətçilər yoxladıqları hüquqi və fiziki şəxslərdən və ya bunlarla əlaqəli olan şəxslərdən maddi, təşkilati cəhətlərdən və başqa xarakterli səbəblərdən asılı olmamalıdır, yəni bu şəxslər dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarına istənilən formada təsir göstərməməlidirlər. Əgər dövlət maliyyə nəzarəti orqanının mövqeyi yoxlamada əldə edilən nəticələrdən hansısa formada asılıdırsa, onda bu orqan tərəfindən aparılan yoxlama nəticələri obyektiv hesab olunmur.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanının müstəqilliyi onun yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılıdır. Müstəqillik həm də formal olaraq müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqların dəqiqliyi ilə xarakterizə olunur, dövlət nəzarətçilərinin sərbəstlik və təşəbbüskarlıq göstərərək düzgün rəylər verməsinə imkan yaradır. Hər bir dövlət nəzarətçisi öz fikirlərində həmkarlarından, hətta rəislərindən də asılı olmamalıdır. Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən işçilərin kifayət qədər vəzifə maaşları alması, onların sosial təminatı, hüquqlarına zəmanət, kompensasiyalar və başqa amillər onların müstəqilliyinin zəmanəti olmalıdır.

Müstəqilliyin başqa amili nəzarət orqanlarının maliyyələşdirmə mənbələri ilə əlaqədardır. Bu maliyyələşdirmə büdcə hesabına olmalı və büdcədə ayrıca nəzərdə tutulmalıdır. Dövlət nəzarət orqanının ayrılmış vəsaitdən sərbəst istifadə etmək hüququ olmalıdır.

⁸В.М.Родинова. «Финансовой контрол» Учебник Москва 2002.

Müstəqilliyin mahiyyəti orqanın nəzarət fəaliyyətinin məzmununu müstəqil müəyyən etmək hüququnu verir. Onu da qeyd etməliyik ki, hər hansı müstəqillik yalnız ictimaiyyətlə, vergi ödəyicisi olan vətəndaşlarla əlaqəli olaraq mümkündür. Bu isə dövlət maliyyə nəzarətinin başqa prinsipinə aiddir.

Aşkarlıq prinsipi. Bu prinsip qanunverici hakimiyyət xətti ilə nəzarət orqanına yönəldilir. Dövlətin idarə edilməsində real vəziyyət haqqında ictimaiyyətə məlumatı nəzarət verir. Ona görə də dövlət nəzarətinin aşkarlığı demokratik cəmiyyətin mühüm atributudur. Aşkarlıq prinsipi dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının açıq fəaliyyət göstərməsinin, fəaliyyətin nəticələri ilə bağlı informasiyalardan vətəndaşların xəbərdar olmasını nəzərdə tutur. Təkcə yoxlamaların nəticələri ilə əlaqədar hesabat materialları, həm də əldə olunan nəticələr haqqında icra hakimiyyəti orqanlarının cavabları da mətbuatda dərc olunmalıdır. Əlbəttəki, bu zaman dövlət və kommersiya sirləri və qanunla qorunan digər sirlərin məxfiliyi təmin olunmalıdır. Nəzarət materiallarının mətbuatda dərc olunması nöqsanlara yol verənlərin yalnız hüquq mühafizə orqanları qarşısında cavab verməyə məcburiyyəti ilə deyil, həm də cəmiyyət qarşısında onların nüfuzunu zəiflədərək zərərli fəaliyyətlərini hamıya açıb göstərir. Aşkarlıq prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nəzarət nəticələrindən hər kəs istifadə edə bilməlidir. Dövlət vəsaitlərinə nəzərdə aşkarlıq prinsipi iki üsulla təmin edilir:

Nəzarət orqanları onları yaradan orqanlara yekun və cari hesabatları təqdim edilməsi, yoxlama nəticələri mətbuatda dərc edilməsi. Aşkar keçirilməyən nəzarət cəmiyyət üçün əhəmiyyətini itirir və maliyyə nəzarətinə vətəndaşlar tərəfindən kömək etmək mümkün olmur. Aşkarlıq prinsipinin həyata keçirilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlı olur, mübahisə və iradlar yaranır. Əgər maliyyə yoxlamalarının nəticələri təqsirkarı aşkar edərək, onun cəzalanmasını nəzərdə tutursa, belə hallar dərhal elan oluna bilməz. Bəzən maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi üçün, aşkarlıq imkanlarını məhdudlaşdıran amillər yaranır.

Nəzarət nəticələrinin açıqlanması cəmiyyətdə nəzarətin zəruriliyi barədə sabit fikirlərin formalaşmasına səbəb olur. Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrində nəzarətçinin son hakimi ictimaiyyət olur.

Qanunilik prinsipi.Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti, həmçinin bu orqanlar tərəfindən aparılan tədbirlər dövlət qanunlarına tabe olmalı və yoxlamalarda hər hansı özbaşınalığa yol verilməməlidir.

Qanunilik prinsipi nəzərdə tutur:

Dövlət maliyyə nəzarətinin normativ hüquqi bazası dövlətin maliyyə bazasının gücləndirilməsi, möhkəmləndirilməsi məqsədlərinə müvafiq olmalıdır. Məlumdur ki, normativ hüquqi aktların hamısı dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşməsinə kömək etmir, konstitusiya ilə müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlara tam uyğun gəlmir. Yəni bəzən qanunlardan əsassız, lakin formal olaraq “qanuni” görünən məqsədlər üçün xidmət nəzərdə tutulur.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları nəzarətin yerinə yetirilməsi və nəticələrə əsasən qərarlar çıxarılmasında hüquq normalarına riayət olunmalıdır. Dövlət maliyyə nəzarətinin qanuniliyi sistem xarakteri daşıyır. Bu sistem həm dövlət nəzarətçilərinə, həm üzərində nəzarət aparılanları, həm də qərarları verən dövlət orqanlarını əhatə edir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin qanuniliyi o zaman gerçəkləşir ki, nəzarət orqanlarının həyata keçirdiyi yoxlamaların nəticələri haqqında tərtib edilən aktlar hüquqi və fiziki şəxslər, həm də hakimiyyət və məhkəmə orqanları tərəfindən hüquqi əhəmiyyət daşıyır.

Obyektivlik prinsipi.Yoxlamaların aparılması, eləcə də nəzarətçilərin çıxardığı nəticələr qərəzli xarakter daşımamalıdır, yəni obyektlər yoxlanılarkən onların fəaliyyətində neqativ halların olması barədə qabaqcadan hər hansı qərəzli fikir formalaşmasına yol verilməməlidir. Yoxlama nəticələri qərəzsiz, əsaslandırılmış olmalı, keyfiyyətli informasiya və məlumatlardan ibarət materiallarla əhatəli olmalıdır. Keyfiyyətli informasiya bu meyarlara cavab verməlidir: informasiyanın vaxtında verilməsi, onun mütəşəkkil olması, həqiqilik, zərurilik, kafilik.

Maliyyə nəzarətinin obyektivliyində bu nəzarətin qayda və təlimatlarının ciddiliyi mühüm zəmanətdir. Bu qayda və təlimatların köməyi ilə qanunvericiliyin tələbləri maliyyə nəzarətçilərinin fəaliyyətində öz əksini tapır.

Məsuliyyət prinsipi. Bu prinsip nəzarətçilərin məsuliyyəti, yoxlanılanların məsuliyyəti, üçüncü şəxslərin məsuliyyəti ilə əhatə olunur. Bu aspektləri ayrılıqda nəzərdən keçirək.

➤ Nəzarətçilərin məsuliyyəti. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanı ona tapşırılmış vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşmalıdır. Bu məsuliyyət formal xarakter daşıyır. Əks halda nəzarət lazımı səviyyədə aparılmayacaqdır. Məsuliyyət həm də obyektlərin təkmilləşdirilməsinə aid zəruri və faydalı tapşırıqlar verilməsinə zəmin yaradır. Dövlət nəzarətçilərinin məsuliyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir, ona görə ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi onların fəaliyyətindən və çıxardığı nəticələrdən çox asılıdır.

➤ Yoxlanılanların məsuliyyəti. Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində neqativ hallar aşkar edildikdə təqsiri olanlar müəyyənləşdirilməli və onlar yol verdikləri qanunsuz hərəkətlərin ağırlıq dərəcəsinə görə məsuliyyət daşmalıdır.

➤ Üçüncü şəxslərin məsuliyyəti. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının sərəncamları əsasında qərar qəbul etmək və bu qərarları yerinə yetirmək hüququna malik olan hakimiyyət orqanları və təşkilatlar öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirmədikdə məsuliyyət daşmalı və bu normativ hüquqi aktlarda göstərilməlidir.

Tarazlıq prinsipi. Məsuliyyət prinsipi ilə sıx bağlı olan tarazlıq prinsipi nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən subyektlərin bu fəaliyyət üçün lazımı vasitələrlə təmin olunmasına təminatı nəzərdə tutur. Yəni nəzarət subyekti hansı vəzifəni yerinə yetirirsə, buna müvafiq hüquq və imkanlarda təyin edilməlidir və əksinə.

Sistemlilik prinsipi. Dövlət maliyyə nəzarət orqanları bir sistem kimi mövcuddur və bu sistem vahid formada olmur. Yəni sistemi yaradan elementlərin sayı müxtəlif ola bilər. Dövlət maliyyə nəzarətinin bütün prinsipləri bir-biri ilə əlaqəlidir və onların uzlaşması konkret şəraitdən asılıdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilinin əsasını bu prinsiplərlə yanaşı qoyulan tələblər də təşkil edir ki, bunlar dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin effektiv fəaliyyətini müəyyən edir.

- **İnformasiya təminatı tələbi.** Dövlət idarəetmə orqanlarının səmərəli fəaliyyəti üçün yoxlanılan obyektin fəaliyyəti və real vəziyyəti barədə lazımı informasiyanın əldə edilməsi zəruridir. Dövlət nəzarətçilərinin hər hansı informasiyadan istifadə etmək səlahiyyəti olmalıdır. İlk mühasibat sənədləri, hesabatlar, uçot registrləri, arayışlar, hesablamalar, təşkilatı-sərəncam sənədləri və s. bu qəbildəndir. Dövlət nəzarətçiləri istehsalat binalarına, anbarlara maneəsiz daxil olmaq, lazımı hallarda sənədləri götürmək, qanunvericilik əsasında obyektləri möhürləmək və s. hüquqlara malik olmalıdırlar. Üzərində nəzarət həyata keçirilən obyektlərin vəzifəli şəxsləri nəzarətçilərin rahat işləməsi üçün şərait yaratmağa borcludurlar. Dövlət nəzarətçilərinə səlahiyyət verilməlidir ki, onlar üçüncü şəxslər tərəfindən informasiya ilə təmin olunsunlar.

- **Nəzarət edən və nəzarət olunan sistemlər arasında uyğunluq tələbi.** Dövlət maliyyə nəzarətinin və yoxlanılan sistemin mürəkkəbliyin dərəcələri uyğun olmalıdır. Nəzarəti həyata keçirən sistem kifayət qədər rəngarəng olmalıdır ki, yoxlanılan sistemdə olan mürəkkəbliyin öhdəsindən uğurla gəlsin.

- **Daimilik və komplekslilik tələbi.** Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətindəki daimilik nöqsanların olmasını vaxtında aşkar etməyə şərait yaradır. Lakin həmişə eyni təşkilatlara nəzarət edilməsi onların fəaliyyətini nəinki mürəkkəbləşdirir, həm də xəzinə üçün israfçılıq olur. Təftiş və yoxlamaların dövrü olaraq fasiləsizliyini təmin etmək üçün bunlar büdcədən maliyyələşməlidir.

Nəzarətin təşkilində kompleks nəzarət müxtəlif tip obyektləri əhatə edir. Əgər nəzarətin əhatəsi məhdud olarsa, onda obyekt haqqında tam məlumat əldə etmək mümkün olmur. Yəni kompleks nəzarətlə tematik nəzarət bir-birilə uzlaşdırılmalıdır.

Dövlət nəzarətçiləri səriştəli, qərəzsiz olmalı, öz xidmətlərini vicdanla yerinə yetirməlidirlər. Ona görə də nəzarətin təşkilində işçilər qarşısında bu tələblər qoyulur.

Dövlət nəzarətinin müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. İdarəetmə metodları zaman keçdikcə köhnəlir. Ona görə də dövlət maliyyə nəzarəti sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, müasir məsələləri həll edərkən bu sistemi yeniləndirmək imkanı təmin olunsun.

Maliyyə nəzarəti aparılarkən ilk növbədə daha mühüm obyektlər yoxlanılır. Nəzarət orqanının xırda xərclərlə əhatə olunmuş adi əməliyyatlara nəzarət qoymağın əhəmiyyəti yoxdur. Əsas qüvvələri daha münasib məsələlərin həllinə yönəltmək məqsədəuyğundur. Lakin strateji əhəmiyyətə malik hər bir sahədə, hətta “məsrəfsəmərə” prinsipində çətinlik yaransada da nəzarət hökmən tənzimlənməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilində nəzarətin lazımsız hesab edilən mərhələlərdən azad olunması əsas şərtidir. Belə ki, nəzarətin təşkilində səmərəlilik gözlənilməli, artıq vaxt sərfi, əlavə əmək, vəsait israfçılığına yol verilməməlidir. Maliyyə nəzarəti fəaliyyətində ancaq bir dövlət nəzarət orqanına təhkim olunmalıdır. Əks halda məsuliyyətsizlik yaranır, ancaq bir orqana bir neçə fəaliyyət təhkim olunması mümkündür.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati əsaslarından biri də nəzarət fəaliyyətinin reqlamentə uyğun olmasından ibarətdir. Əvvəlcədən qəbul olunmuş qərar olmadıqda, tələsik nə iş icad etdikdə, nəzarətin fəaliyyətində səhvlərə yol verilməsi qaçılmaz olur. Reqlamentləşdirmə olmadıqda nəzarət orqanının işi tənzimlənmiş, qaydasında ola bilməz. Lakin bəzən hər şeyi əvvəlcədən nəzərə almaq imkanı olmur və qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbul etməyə ehtiyac yaranır. Mümkün qədər nəzarət fəaliyyəti üçün qaydaları formal olaraq təyin etmək lazımdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində onun fəaliyyətinin əsasında bütün nəzarət orqanlarının birliyi və düzgün əlaqələri zəruridir.

Yoxlamalar aparılarkən ilkin nəzarət zamanı xətalara yarana biləcəyi haqqında vaxtında məlumat verilməlidir, əks halda aparılan yoxlama mənasız xarakter alır. Ona görə də xətalara barədə vaxtında xəbər vermək nəzarətin təşkilində mühüm tələbdir.

Hansı obyektə nəzarət aparılacaqsa bu yoxlama barədə onlara əvvəlcədən məlumat verilməməlidir. Bu nəzarətin təşkilində planlarının məxfi saxlanması

tələbidir. Məxfilik tələbi yoxlama aparılacaq obyektlərdə faktların saxtalaşdırılmasının qarşısını alır. Ancaq nəzarət zamanı müəssisənin işçiləri ilə əlaqə yaratmaq, yol verilən nöqsanları onlarla birgə aşkarlamaq baxımından zəruridir.

Maliyyə nəzarət sisteminin təşkilində fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyi nəzərə alınmalıdır. İqtisadi səmərəlilik nəzarət sisteminin yaradılması və fəaliyyəti prosesinə çəkilən xərclərin bu sistem olmadıqda ehtimal edilən itkilərdən nə qədər çox olması ilə müəyyən olunur. Dövlət maliyyə nəzarət sisteminin təşkilində iqtisadi səmərəlilik tələbi bu strukturun optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət prinsipləri və qoyulan tələblər bu sistemin fəaliyyətinin əsasıdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin təşkilati əsasını onun sistemli tənzimlənməsi təmin edir. Kompleks və sistemli tənzimlənmənin metodiki təminatını belə səciyyələndirmək olar.

1. Nəzarətin ümumi metodiki təminatı
2. Bu təminata aid olan ümumi və xüsusi standartlar
3. Nəzarətin birbaşa metodiki təminatı

Nəzarətin ümumi metodiki təminatı- nəzarətin ilkin mərhələsindən başlayaraq nəticələrinə aid tərtib olunan hesabatlarda, aktlarda göstərilən qərarların yoxlanılması mərhələsinə qədər ümumi təsviri verməkdən ibarətdir. Bu təminat nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı nəzarət orqanı əməkdaşlarının yerinə yetirəcəyi fəaliyyətin ümumi sxemini müəyyən edir. Ona görə də bu təminat standartı nəzarətin həyata keçirilməsi və idarə edilməsində əsas rol oynayır. Nəzarətin ümumi metodiki təminatına aid ümumi standartlar müəyyən məqsədlərə müəyyən obyektlərə nəzarətin reqlamentləşdirilməsini nəzərdə tutur və ümumi metodiki təminatlar əsasında hazırlanmalıdır.

Xüsusi standartlar və ya metodiki təminat standartları nəzarətin hər mərhələsində işlənilib hazırlanır.

Nəzarətin bir başa metodiki təminatı dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının fəaliyyətində müəyyən edilmiş daxili normativ sənədlərdir. Bu təminatlar dövlət

nəzarətçilərinin əməl etməli olduqları məqsədyönlü fəaliyyətin strukturundan ibarətdir. Ümumiyyətlə metodiki təminatlar nəzarət tədbirlərinin hazırlanması və yerinə yetirilməsi üçün əsasdır.

Metodiki təminatın əsas elementləri:

1. Nəzarətin ümumi standartlarına uyğun olaraq nəzarət tədbirlərinin aparılması prosesində dövlət nəzarətçilərinin keyfiyyətə nəzarət, tənzimləmə, təhlil, rəylərinin hazırlanması üzrə fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və sənədin tərtib edilməsi;

2. İstifadə edilən sənədlərin, informasiya mənbələrinin, nəzarətin həyata keçirildiyini təstiq edən məlumatların göstərildiyi sənədlərin və başqa informasiya daşıyıcılarının tərtib olunmasında arxivə verilməsinə qədər olan vəziyyətin müəyyən edilməsi;

3. Nəzarət obyektinin bütün parametrlərinin müəyyən olunması, səhvlərin daha çox olduğu nöqtələrin təyin edilməsi;

4. Sui-istifadələr, nöqsanlar, səhvlər və onların yaranması haqqında məlumat bilgisinin toplanması. Birbaşa metodiki təminat əsasında nəzarətin proqramı işlənilib hazırlanmalıdır. Bu zərurət ondan irəli gəlir ki, nəzarət tədbirlərinin yerinə yetirilməsi zamanı dövlət nəzarətçilərinin iş birliyi alınmaya bilər. Nəzarət mürəkkəbliyindən yaranan problemləri həll etmək üçün göstərilən iki üsuldən istifadə etmək məqsədə uyğundur.

1. Qəbul olunmuş qərarların baş verən dəyişikliklərin surətinə və mürəkkəbliyinə uyğun gəlməsi üçün nəzarət prosesinin daha da mürəkkəb sistem və metodiki təminatını hazırlamaq;

2. Nəzarətin metodiki təminatının tənzimlənməsində təcrübəyə əsaslanmaq.

Birinci üsul daha sərfəlidir. Təcrübəyə əsaslanmaq idarə etmənin genişlənməsi şəraitində bütün problemlərin həllini müəyyən edə bilməz. Nəzarət tədbirlərinin hazırlanmasında bütün mümkün kombinasiyaları nəzərdən keçirtmək düzgün olmazdı, ona görə də metodiki təminatın təşkilində daha həlledici qaydalara diqqət yetirilməlidir. Bütün mümkün vəziyyətlər üçün meydana çıxan problemlərin həllini

əvvəlcədən nəzərdə saxlamaq mümkün deyil. Ona görə də nəzarət tədbirlərinin reqlamentləşməsinə dinamik qanunauyğunluqla yanaşmaq lazımdır. Belə olan halda qaydalara əməl olunması sonrakı nəticələrə əsasən müəyyən nisbiliklə müəyyən olunur.

Hər bir metodiki təminat nəzarətin təyin edilmiş vəzifə və istiqamətinə uyğun olmalıdır. Nəzarət tədbirlərinin xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olan, qabaqcadan qeyri-standart vəziyyəti görmək bacarığı olan yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən metodiki təminat işlənib hazırlanmalıdır.

1.3. Dövlət maliyyə nəzarətinin iqtisadi inkişafda rolu

Dövlətin iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsi və bu məqsədlə maliyyə sabitliyinin yaradılmasında dövlət maliyyə nəzarətinin rolu əhəmiyyətlidir. Belə ki, dövlət maliyyə nəzarəti dövlət mülkiyyətinin mühafizə olunmasına, maliyyə vəsaitlərindən səmərəli, düzgün istifadə edilməsinə, maliyyə öhdəliklərinə vaxtında əməl olunmasına, büdcə və maliyyə intizamının pozulmasını aşkar etməyə dövlət vəsaitlərinin qanunsuz xərclənməsini müəyyən etməyə və ödətdirməyə yardım göstərir. Bununla da dövlət maliyyə nəzarəti dövlət vəsaitlərinin qorunmasını təmin edərək, səmərəsiz istifadənin, israfçılığın qarşısını alır, iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir çox məsələləri həll edir. İqtisadiyyatın idarə edilməsində səhvlərin, sui-istifadələrin qarşısının alınmasında, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində dövlət maliyyə nəzarətinin xidməti böyük əhəmiyyət daşıyır. Hər bir iqtisadi və sosial proqramların tərtibi və həyata keçirilməsi zamanı xərclərin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında dövlət nəzarətçilərinin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət nəzarətçiləri hər bir proqramın həyata keçirilməsində iqtisadi baxımdan elə sərfəli variant işləyib hazırlayırlar ki, bu hökumət mənafeyinə məqsəduyğun olsun. Bununla da dövlət maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatın idarə olunmasında işçilərin peşəkarlığının artırılmasına, bütün resurslardan istifadədə səmərəliliyin yüksəldilməsinə öz təsirini göstərir.

Dövlət maliyyə nəzarət sisteminin informasiyaları idarəetmədə nöqsanların qarşısını almaqla bərabər, həm də vergilərin yığılmasında yaranan münaqişələri düzgün şəkildə həll etməyə şərait yaradır. Dövlət maliyyə nəzarət orqanları cəmiyyətin iqtisadi və sosial strukturunun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar idarəetmə qərarları qəbul edən dövlət orqanlarının işini istiqamətləndirir.

Beləliklə, dövlət maliyyə nəzarəti vasitəsilə həm dövlət maliyyəsini, həm də onunla bağlı olan bütün strukturların idarə edilməsini qiymətləndirməklə, bütün iqtisadiyyata, onun inkişafına təsir göstərir.

İdarəetmə qərarların qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsindən ibarət bir prosesdirsə, nəzarət prosesə informasiya dəstəyi vermək, bu fəaliyyətdə hər hansı parametrlərdən kənarlaşmalar barədə informasiya vermək məqsədilə göstərilən bir sistemdir. Qeyd etdiyimiz parametrlər səmərəlilik, qanunilik məqsədamüvafiqlik və s.-dir. Beləliklə, Dövlət maliyyə nəzarəti idarəetmədə mənfi məqamların qarşısını alaraq, dövlətin iqtisadi siyasətində dolğun və obyektiv fikirlər formalaşdırır. Dövlət maliyyə nəzarət orqanları yalnız dövlətin iqtisadi maraqlarının “keşikçisi kimi deyil, həm də tərəfdaş qismində iştirak edirlər. Yəni nəzarət orqanları idarəetmənin yaxşılaşdırılmasında dürüst məsləhətçi olmalı, iqtisadiyyatın ən problemlə məsələlərində dövlət orqanlarına yardım göstərməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatın idarə edilməsində hər cür neqativ halları aşkarlamaqla deyil, həm də aradan qaldırmağa, mənfi halları yaradan səbəbləri izah etməyə, qarşısını almağa yönələn tədbirlər işləyib hazırlamağa şərait yaradır. Bununla da dövlətin iqtisadi inkişafına öz töhfəsini verir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyaları iqtisadi inkişafda onun əhəmiyyətini əks etdirir. Məlumatlandırma, müdafiə, operativlik, qabaqlama nəzarətin funksiyalarıdır. İdarəetmədə qabaqlama funksiyasına xüsusi yer verilir. İlkin nəzarət neqativ kənarlaşmaların qarşısını alaraq gələcəkdə baş verəcək arzuolunmaz halların yaranmasının qarşısını alır, dövləti müəyyən qərarların pis nəticələrindən qoruyur.

Dövlət nəzarətinə bəzən dövlət hakimiyyətinin bir forması kimi baxmaq təklif olunur. Lakin bu cür yanaşma nəzarətin əhəmiyyətini bəsitləşdirir. Dövlət maliyyə

nəzarəti hakimiyyəti idarə etmir, yalnız onu təmin edir, həm dövlət büdcəsinin, həm də əhalinin maddi və sosial təminatının təmin edilməsinə şərait yaradır.

İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi kimi əhəmiyyətli dövlət proqramının uğurla həyata keçirilməsi, ayrılan maliyyənin düzgün təyinatı və istifadəsi cari nəzarətin təşkilindən asılıdır. Dövlət maliyyə nəzarətinin şəffaf nəticələri dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, dövlət idarəetmə sistemində, mühüm təşkilatların fəaliyyətində həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Dövlətin idarə olunmasında maliyyə qanunvericiliyinə əməl etməyənlərə qarşı tədbirlər görülməsində Dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının səlahiyyəti ilə bağlı bir məsələyə toxunaq. Nəzarət orqanları bu sahədə səlahiyyətlərə nail olmağa çalışırlar. Lakin təqsirkarların cəzalandırılması idarəçilik qərarının nəticəsidir. Bu qərarları nəzarət orqanları müəyyənləşdirmir, yalnız dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarını informasiya baxımından təmin edir. Azərbaycanda vergi orqanları nəzarətlə yanaşı öz səlahiyyətləri çərçivəsində hüquq-mühafizə işini də aparırlar. Ümumiyyətlə, dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyasına cəzalandırma aid deyil. Bu isə dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının səmərəliliyinin artırılmasına öz mənfi təsirini göstərir. Ona görə də qanun pozuntusunu müəyyən edən nəzarət təqsirkarın cəzalandırılması və ya pozulan hüquqların bərpası ilə bilavasitə müşaiyə edilməlidir. Qanun pozuntularının aradan qaldırılmasında Dövlət maliyyə nəzarət orqanlarına maddi sanksiya və inzibati təsir tətbiq etmək səlahiyyəti verilməsi məqsədəuyğundur.

Fikrimizcə, dövlət maliyyə nəzarətinin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün nəzarət sistemində məhkəmə qanununun fəaliyyəti düzgün olardı. Bu zaman Latviya, Fransa, İtaliya, Cənubi Koreya, Braziliya, Çexiya Respublikası və s. kimi ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaq olar.

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasına onun qərarları ilə bağlı əsaslı cavab olmayana qədər bu qərarın icrasını dayandırmaq səlahiyyəti vermək zəruridir. Bu onunla əlaqədardır ki, nəzarətdə olan obyektlər göstərişlərin icra olunmasını ləngidirlər. Onu da, qeyd etmək lazımdır ki, dövlət maliyyə nəzarətçiləri

təqsirkarların tapılması və cəzalandırılmasından çox onların yaranmasına yol verməyən halların müəyyən edilməsinə səy göstərməlidirlər.

Beynəlxalq təcrübələr sübut edir ki, maliyyə sisteminin səmərəliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biridə yüksək şəffaflığa nail olmaqdır. Şəffaflığın artırılması və səmərəli nəzarət sisteminin yaradılması hər bir ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın təminatının vacib ünsürlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq qurumların araşdırmaları nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyi mövcud korrupsiya səviyyəsindən asılılığı böyükdür. Hesablamalar göstərir ki, korrupsiyanın səviyyəsi ilə rəqabətqabiliyyətlilik arasında qarşılıqlı əlaqə 0.87 təşkil edir ki, bu da öz növbəsində əlaqənin çox güclü olduğunu göstərir.

Vergi siyasətinin səmərəliliyinin iqtisadiyyatın davamlı inkişafına rolu xeyli böyükdür. Belə ki, dövlət vergilər vastəsilə üzərinə düşən bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Vergilər birbaşa və dolaylı vergilər omaqda iki yerə bölünür. Birbaşa vergilərə gəlir vergisi, mənfəət vergisini dolaylı vergilərə əlavə dəyər vergisi, aksizlər və s. aid etmək olar. Bu vergilərin hər biri müəyyən funksiyalara malikdir. Misal olaraq mənfəət vergisi daha çox fiskal funksiyaları həyata keçirirsə, əlavə dəyər vergisi iqtisadiyyata nəzarətin həyata keçirilməsi funksiyasını yerinə yetirir.

Büdcə-vergi siyasətinin məqsədi vergi dərəcələrini aşağı salmaq, investisiya qoyuluşlarının artmasını stimullaşdırmaq, vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabər səviyyədə təyin olunması, biznes fəaliyyəti, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlıq üçün əlverişli biznes mühiti yaratmaqdan ibarətdir.

Yuxarıda deyilənlərə nail olmaq üçün bir sıra dəyişikliklər aparılmışdır ki, bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- 10 yanvar 2008-ci ildə Vergilər Nazirliyinin əmri əsasında banklarda və onların filiallarında olan vergi ödəyicilərinin hesablarına sərəncamların elektron formada göndərilməsi və sərəncamların geri götürülməsinə başlanılmışdır. Elə həmin ildə vergi borcu olan vergi ödəyicilərinin 42699 bank hesabına elektron şəkildə

sərəncam verilmiş, 17105 bank hesabından sərəncamlar elektron şəkildə geri götürülmüşdür.

- Sahibkarlığın stimullaşdırılması məqsədilə ölkə başçısının təşəbbüsü ilə 20 oktyabr 2015-ci il tarixli “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” qanunun qəbulundan sonra Vergilər Nazirliyi tərəfindən bir sıra tədbirlər görülmüşdür.

- İllik dövriyyəsi 120 min manatdan aşağı olan sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərində səyyar vergi yoxlamaları və operativ nəzarət tədbirləri keçirilməsi müvəqqəti dayandırılmışdır. Bu qərar 70 minə yaxın vergi ödəyicisini əhatə etmişdir.

- ƏDV qeydiyyatı üçün ərizə vermə öhdəliyi yaradan əməliyyatların həcmi 120 min manatdan 200 min manata qədər artırılıb. ƏDV qeydiyyatından çıxmaq üçün əməliyyatların həcmi 100 min manat müəyyən edilmişdir. Bu dəyişiklik həmin vergi ödəyicilərinin vergi yükünün əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb oldu.

- Vergi məcəlləsinin 101-ci maddəsinə edilmiş dəyişikliyə əsasən əsas iş yerində aylıq gəliri 2500 manatadək olan fiziki şəxslərin gəlirinin ölkə üzrə yaşayış minimumu qədər olan hissəsinə vergi güzəşti tətbiq olunmağa başlandı.

2015-ci il ərzində Vergilər Nazirliyi yanında Vergi Cinayətlərinin İbtidai araşdırılması Departamentində qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti və vergi ödəməkdən yayınma faktları üzrə 1853 cinayət işi başlanılmış və 69.5 milyon manat vəsait dövlət büdcəsinə ödənilmişdir. 2016-cı ilin birinci rübü ərzində 135 cinayət işi başlanılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində 4.618.000 manat vəsait dövlət büdcəsinə ödənilmişdir.⁹

Ölkə ərazisində aparılan əməliyyatların şəffaflığının artırılması, pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi, bank sisteminin ödəmə qabiliyyətini və davamlı inkişafını təmin etmək və istehlakçıların hüquqlarının təmin edilməsi üçün 2017-ci ildə “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” qanun qəbul edilmişdir ki, bu qanuna əsasən ƏDV ödəyiciləri və vergi tutulan əməliyyatların həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün

⁹Transparency.az

istənilən ayında 200 min manatdan artıq olan ticarət və ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri ay ərzində 30.000 manatadək, digər vergi ödəyiciləri isə 15.000 manatadək nağd ödənişlər həyata keçirə bilərlər. Bundan əlavə dəyişikliyə əsasən vergi tutulan əməliyyatların həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında 200 min manatadək olan ticarət, iaşə, xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslər istisna olmaqla digər şəxslər tərəfindən ödənilən əmək haqqı və ona bərabər tutulan digər ödəmələr ancaq nağdsız qaydada aparılmalıdır. Qanunun tətbiqi nəticəsində hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən banklardan nağd pul vəsaitinin çıxarılmasına bir faiz dərəcə ilə sadələşdirilmiş vergi tətbiq olunur (bu məhdudiyyət vətəndaşlara deyil, ancaq vergi ödəyicilərinə şamil edilir).¹⁰

Ali audit qurumu olan Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi nəzarət tədbirlərinin əsas məqsədi qanun pozuntularını müəyyən etmək və aradan qaldırmaq, standartlardan kənarlaşmaları aşkar etmək və məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Yoxlamalar nəticəsində büdcə təşkilatlarında artıq ödənilmiş vəsaitlər müəyyən edilir və dövlət büdcəsinə bərpası təmin edilir.

Hesablama Palatası tərəfindən aparılan yoxlamaların nəticəsində milyonlarla manat məbləğdə səmərəsiz, artıq və əsassız xərclərin qarşısı alınmışdır.

Hal-hazırda idarəetmədə nəzarət elə sahədir ki, onun geniş tətbiqi ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, iqtisadiyyatla bağlı hər bir məsələdə yaranan problemləri düzgün araşdırmağa imkan verir, fəaliyyətin təkmilləşməsi üçün düzgün qərarlar qəbul edilməsinə şərait yaradır.

İqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, resurslardan düzgün istifadənin təmin edilməsi müasir şəraitdə mühüm məsələ kimi ön plana çəkilir. İqtisadi inkişafın əsas amili kimi bütün növ məsrəflərin uçotunun düzgün aparılması, təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Hazırkı şəraitdə iqtisadi sahədə gedən inkişafa mənfi təsir edə biləcək faktorların nəzarət sistemi ilə aşkarlanması və qabaqlayıcı tədbirlərin aparılması dövlətin iqtisadi siyasətində vacib məsələlələrindəndir. İqtisadiyyatın bugünkü inkişafı

¹⁰Azərbaycan Respublikası Vergi məcəlləsi 2017

respublikamızda nəzarət sisteminin daha da təkmilləşməsini mühüm məsələ kimi qarşıya qoyur.

Bu gün sürətli iqtisadi inkişafda nəzarətin səmərəli istiqaməti kimi audit xidməti genişlənir, şəffaflığın təmin edilməsində və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında müstəqil auditin rolu xeyli dərəcədə artır. Demək olarki bütün dünya ölkələrində iqtisadiyyatın hər bir sahəsində audit xidməti geniş inkişaf etmiş, öz nəzarətedici mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Audit fəaliyyətinin inkişafı dünya ölkələrində audit üzrə transmilli firmaların təşkil edilməsinə imkan yaratmışdır. Auditor xidməti firma və şirkətlərin gəlirini əsaslı şəkildə artırmışdır.

Auditor yoxlamalar aparmaqla yanaşı, müəssisələrin fəaliyyətində xərclərin düzgün sərf edilməsi, gəlirlərin artırılması üçün tədbirlər planı da hazırlayır. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün auditorlar yüksək bilik və bacarığa malik mütəxəssislər olmalıdır.

Ölkəmizdə səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətində nəzarət sistemi müasir prinsiplərə cavab versədə bu prinsiplər idarəetməni həyata keçirən subyektlər arasında yeni qarşılıqlı münasibətlərə əsaslanır. Korporativ idarəetmədə qanunvericiliyin hazırkı səviyyəsi beynəlxalq standartlarla uyğunlaşmır. Fikrimizcə, bunu səbəblərindən biri audit fəaliyyətinə ciddi diqqət verilməməsi və investisiyanın cəlb edilməməsidir.

Ölkənin iqtisadi inkişafında səhmdar cəmiyyətlərin rolunun artması üçün audit fəaliyyətinin genişlənməsi zəruridir. Buna görə də audit fəaliyyətinin mahiyyətinin və vacibliyinin öyrənilməsi idarəetmədə yaranan problemləri aşkarlamaqla onların həlli yollarının müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Audit xidməti müəssisənin rəhbərləri ilə onun fəaliyyətinə marağı olanlar arasında hüquqi, təşkilati-iqtisadi və idarəetmə münasibətləri sisteminin inkişafını təmin edir ki, bu da müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin stimuludur. Eyni zamanda dövlət orqanlarında daxili nəzarət işinin təkmilləşməsi, ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi, vətəndaşların nəzarət orqanlarına müraciət etməsi üçün şərait yaradılması kimi məsələlər respublikada korrupsiyaya qarşı mübarizədə əsas tədbirlərdir. Qanunvericilikdə

iqtisadi cinayətlər baş verdikdə məsuliyyətə cəlb olunma sahibkarlığın inkişafına, istehlakçıların və sahibkarların hüquqlarının qorunmasına və bununlada dövlətin maliyyə maraqlarına xidmət edir.

İqtisadi cinayətkarlıq hər il dünya iqtisadiyyatına milyonlarla ABŞ dolları miqdarında ziyan vurur və bu Azərbaycan iqtisadiyyatında da müşahidə olunur. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı bu sahədə cinayətlərin növlərinin artmasına səbəb olur. Ona görə də iqtisadi cinayətlərin aşkar edilməsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir.

Amerika Mərkəzi Bankının hesablamalarına görə dünya üzrə çirkli pulların həcmi 40 milyard manat məbləğindədir.¹¹

Çirkli pulların yuyulmasının ölkə iqtisadiyyatına həm iqtisadi, həm də ictimai nəticələri var.¹²

❖ Ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş çirkli pullar ölkəyə investisiya qoymaq istəyən sahibkarları fikirlərindən daşındıra bilər.

❖ Ölkədən pulların kənara çıxmasına səbəb olur.

❖ Rəqabət mühitinə mənfi təsir göstərir.

❖ Pul kütləsinin həcmi planlaşdırmağa mane olur və pul tələbi ilə pul təklifi arasındakı balans pozulur.

Korrupsiyaya qarşı mübarizədə mənfi halların qarşısını alan bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir, iqtisadi inkişafa ziyan vuran amillərin aradan qaldırılması nəticəsində əlverişli biznes mühiti yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası kiçik ölkələr qrupuna mənsubdur. Bu səbəbdən onun iqtisadiyyatı xarici iqtisadi əlaqələrdən asılıdır. Bu da ölkədə xarici valyuta bazarını formalaşdırır. Bu zaman ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində valyuta nəzarətinin düzgün aparılması vacibdir. Valyuta nəzarəti dövlət iqtisadiyyatının daxili və xarici müvazinətinin təmin edilməsinə nəzarət edir. Valyuta nəzarətinin işlənilmiş metodikası daim təkmilləşdirilməli, maliyyə vəziyyətinin dəyişkənliyinə uyğun olaraq çevik olmalı, valyuta bazarı iştirakçılarının marağına uyğun olmalıdır.

¹¹Vergi jurnalı. Z.A.Babayev-Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə təhlükə yaradan amillərin maliyyələşdirilməsi.

¹²Z.Hacılı Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə 2010.

Hal-hazırda iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən dövlət maliyyə nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasında yüksək hüquqi bazaya malik olan ölkələr içərisində Azərbaycan Respublikası öz layiqli yerini tutur. Bütün maliyyə sistemində şəffaflığın təmin edilməsi, mühasibat sisteminin yüksək səviyyədə olması üçün onlar beynəlxalq auditə əsaslanmalıdırlar. Yalnız bu zaman investor öz əmlakının toxunulmazlığına əmin olur, ölkədə uğurlu iqtisadi fəaliyyət aparacağına inam əldə edir. Bu imkanlara malik olmaq üçün investorların köməyinə maliyyə hesabatlarında düzgünlüyün təlimatçısı olan audit gəlir və əminlik ki Azərbaycan auditorları bu işlərin öhdəsindən layiqincə gələ bilər.

Məlimdur ki, müstəqillik, peşəkarlıq, obyektivlik kimi audit prinsiplərinə ciddi əməl olunmaması iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində neqativ hallara gətirib çıxarar. Bu baxımdan təsərrüfat subyektlərində daxili auditin fəaliyyəti və rolu qiymətləndirilməlidir. Daxili audit etibarlı bir mənbə kimi idarəetmədə təkamülə dəstək kimi çıxış edir. Daxili auditorlar hər bir müəssisənin nəaliyyətinin əsasıdır. Daxili audit yoxlama və idarəetmə proseslərini tənzimləmək, inkişaf etdirməklə müəssisənin öz məqsədinə nail olmasına şərait yaradır.

FƏSİL 2. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1 Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin normativ hüquqi bazası və onun formalaşdırılması xüsusiyyətləri.

Dövlət maliyyə nəzarətinin normativ hüquqi bazası onun qanuniliyini və tamlığını təmin etməklə, dövlət maliyyə nəzarətinin sistemli olmasını şərtləndirir. Hal-hazırda respublikamızda qüvvədə olan müxtəlif normativ hüquqi aktlar var ki, bunlar dövlət maliyyə nəzarətinin məsələlərinə aidiyyatı olan aktlardır. Məsələn, “Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Nizamnaməsi” 5 mart 2002-ci il tarixli, “Hesablama Palatası haqqında” 2 iyul 1999-cu il tarixli, “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi (Milli) Bankı haqqında” 10 iyun 1996-cı il tarixli (30 sentyabr 1997-ci il, 29 dekabr 1998-ci il, 12 oktyabr 2001-ci il, 23 noyabr 2001-ci il tarixli dəyişiklik və əlavələrlə), “Büdcə sistemi haqqında” 2 iyul 2002-ci il tarixli, “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” 27 dekabr 2001-ci il tarixli, “Valyuta tənzimi haqqında” 21 oktyabr 1994-cü il tarixli: (27 noyabr 2001-ci il tarixli dəyişikliklər və əlavələrlə), “Kredit ittifaqları haqqında” 2 may 2000-ci il tarixli Azərbaycan respublikasının Qanunları, “Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi haqqında əsasnamə” 29 mart 2001-ci il tarixli və s. qanunvericilik aktları. Bu qanunvericilik aktlarının pərakəndə olması, bəzən uzlaşmaması, dəyişkən şəraitə tez reaksiya verə bilməməsi hələ də dövlət maliyyə nəzarətinin normativ hüquqi bazasının mükəmməl olmaması haqqında rəy yaradır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin bu və ya digər məsələlərini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının təkmil olmaması maliyyə nəzarətinin fəaliyyətində pozuntulara səbəb olur.

Dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli fəaliyyəti onun hüquqi bazasının tənzimləmə keyfiyyətindən asılıdır və bu tənzimləmədə yaranan problemin bir sıra səbəbləri var. Məsələn, dövlət maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar olan hüquq normaları

ifadə formalarının qeyri-dəqiq olmasına görə düzgün başa düşülməməsinə səbəb olur; qanunvericilik aktları arasında uyğunsuzluqlar olur.

Son illərdə büdcə sistemi, vergi və gömrük məsələləri, müxtəlif nəzarət orqanları haqqında qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir ki, bu da dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi bazasını genişləndirmişdir. Dövlət maliyyə nəzarətinin bir çox məsələləri “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan respublikası qanununda göstərilmişdir. Lakin bəzi məsələlərə geniş yer verilmiş, bəzi məsələlər isə kifayət qədər əhatəli işlənməmişdir. Aydındır ki, dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məsələlərinin sistemli və kompleks şəkildə ifadə edildiyi vahid sənəd lazımdır ki, belə bir sənəd olmadan maliyyə münasibətlərinin hüquqi bazası tamlıq təşkil edə bilməz. Həmçinin “dövlət maliyyə nəzarəti” anlayışına hüquqi tərif verilməməsi nəzarətin təşkili işinin səmərəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bununla əlaqədar olaraq dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi üçün əsas amil olan kadr problemləri meydana gəlir ki, bu problemin sürətli həlli hüquqi bazanın genişlənməsi və təsirli olmasına gətirib çıxarar.

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində islahatların aparılması və ilkin normativ hüquqi bazanın formalaşması zəruridir. Mövcud olan və çox böyük əhəmiyyət kəsb edən bəzi qanunvericilik aktlarının təkmilləşməsinə ehtiyac var. Normativ hüquqi aktlarda yaranan uyğunsuzluqlar dövlət maliyyə vəsaitlərindən sui-istifadə hallarına və başqa pozuntuların baş vermə riskinin artmasına gətirib çıxarır. Buna görə də dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli fəaliyyəti üçün yeni normativ hüquqi aktların tərtib edilməsi və mövcud olan hüquqi aktlara lazımı dəyişikliklər olunması zəruridir. Bu zaman tərtib olunan qanun layihəsi başqa qanunvericilik aktları ilə ziddiyyət yaratmamalıdır. Dövlət maliyyə nəzarətinə aid hüquqi aktlar tərtib edilərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına riayət olunmalı və bir sıra amillər: dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati strukturu, yaranmış təcrübə və s. nəzərə alınmalıdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinə aid olan bir qanun yeni dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyətinin, metodikasının təşkili və təkmilləşdirilməsinin göstəricisi olan xüsusi hüquqi akt olmadıqda maliyyə, iqtisadi islahatlar və digər məsələlərin həllində ciddi

maneələr yaranır. Ancaq belə bir aktın müəyyən edilməsi ilə dövlət maliyyə nəzarəti problemi demək olmaz ki, tam həll olunacaqdır. Əlbəttə, belə qəbul olunmuş qanunlar, aktlar dövlət maliyyə nəzarəti üçün bazadır, sistemin formalaşması, fəaliyyəti üçün zəruridir. Ancaq bu qanunların reallaşdırılması üçün tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır. Bu tədbirlər dövlət orqanlarının ayrı-ayrı strukturları tərəfindən qərarların necə qəbul olunması, bu strukturların necə fəaliyyət göstərməsi və s.-dən ibarətdir. Belə tədbirlər hazırlanmasa hər hansı qəbul edilən qanun və əsasnamənin icrası ləngiyə bilər və ya icra olunmadan sənəd olaraq kağız üzərində qalar.

Hazırda dövlət maliyyə nəzarəti haqqında qanunvericilik nəzarət orqanları barədə normativ hüquqi aktlarla formalaşır və bu başlanğıc mərhələdir, çünki bu aktlar dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin hüquqi bazasını yaratmaq imkanını müəyyən edir. Lakin əvvəlcə normativ hüquqi sənəd və bu sənəd əsasında müxtəlif nəzarət strukturlarına aid aktların işlənib hazırlanması daha məqsədəuyğun olardı. Ölkəmizdə ayrı-ayrı nəzarət orqanlarının yaradılması demək olar ki, kortabii şəkildə həyata keçirilmişdir. Ona görə də yaranmış səviyyə ilə əlaqədar ilk növbədə dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının təyinat və strukturunu dəyişmək, əlavə dövlət maliyyə nəzarət orqanları yaratmaq lazım olacaqdır.

Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətinin dövlət idarəetməsinin müasir tələblərinə uyğun gələn, onun inkişafının lazımı səviyyəyə çatmasının əsasında duran qanun işlənib hazırlanmalı və bu qanuna əməl olunmalıdır. Qanunun əsas məqsədi Azərbaycanda milli xüsusiyyətləri qoruyub-saxlamaqla onlardan səmərəli istifadəni təmin edən dövlət maliyyə nəzarət sisteminin təkmilləşməsi və inkişafının əsasında duran normativ hüquqi bazanı yatarmaqdan ibarətdir. Dövlət maliyyə nəzarətinin normativ hüquqi bazası müasir qanunvericiliyə uyğun olaraq qəbul olunmuş aktlara lazımı dəyişikliklər, düzəlişlər edilməsinə şərait yaradacaqdır. Nəzarət fəaliyyətinə aid standartların olmaması vahid metodikanın olmaması nəzarət orqanlarının bir-birindən aralı düşməsinə və fəaliyyət müxtəlifliyinə səbəb olur. Dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının hər birinin öz məqsəd və vəzifəsi olmalıdır. Təftiş və yoxlamalar

vahid metodika və proqramlar əsasında həyata keçirilməlidir, dövlət maliyyə nəzarətinin sistemli və kompleks şəkildə standartlaşdırılması təmin edilməlidir.

ABŞ, Böyük Britaniya kimi ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarət sistemində dövlət nəzarətinin yerinə yetirilməsi üçün ümumi standartların olması lazımdır. Bu standartları və onların reallaşdırılması prosesini dövlət maliyyə nəzarətinin ali orqanları işləyib hazırlayır. Məsələn, ABŞ-ın Baş uçot xidməti başqa nəzarət orqanlarına rəhbərlik etmək deyil, standartlar hazırlayaraq onların fəaliyyət funksiyasını yerinə yetirir və həmin orqanlardan bu standartlara uyğun olaraq öz funksiyalarını yerinə yetirməyi tələb edir.

Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətinin sistemli və kompleks şəkildə standartlaşdırılmasının əsas xüsusiyyətlərinə baxaq.

Hazırda dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının bəzilərində daxili tənzimləyici sənədlər, nəzarət tədbirlərinin təminatına aid sənədlər, daxili nəzarət standartları, nəzarətçilərin davranış normaları və s. üzrə sənədlər hazırlanır. Lakin dövlət maliyyə nəzarətinin müxtəlif orqan və bölmələrində bu sənədlərin arasında sistemli əlaqə yoxdur. Deməli, bu səviyyədə standartlaşmadır. Ümumi standartlaşdırma məsələsinin qismən həllidir. Ona görə də bütün nəzarət orqanları üçün standartların yerinə yetirilməsində məcburi olan yeganə sistem gərəkdir. Belə olduqda hər bir dövlət maliyyə nəzarət orqanı fəaliyyətini ümumi standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirir. Standartlaşdırma elm və təcrübənin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının vəzifələrini yerinə yetirməyin daha mütərəqqi həll yolunu təyin etməlidir. Beləliklə, standartlaşdırma dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf səviyyəsini müəyyən edərək onun tərəqqi etməsinə stimül verir, nəzarətin təşkilinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Dövlət maliyyə nəzarətinin standartlaşdırılması nəzarət orqanı işçilərinin fəaliyyəti üçün ədalətli qayda və normaları müəyyən etməklə dövlətin nəzarət siyasətinin daha da asan həyata keçirilməsində mühüm vasitədir. Dövlət maliyyə nəzarət standartları nəzarət orqanları tərəfindən birgə fəaliyyət və nəticənin qarşılıqlı başa düşülməsi üçün ən mühüm bazadır. Məsələn qəbul olunmuş standartlar sistemi auditor və mühasiblərin əlavə təcrübə və öyrədilmə

müddətini azaldır, onların peşəkarlığını təmin edir. Bu dövlət nəzarətçilərinin fəaliyyətinə də aiddir.

Ümumiyyətlə, dövlət maliyyə nəzarətinin standartlaşdırılması aşağıdakılara imkan verir:

1. Ayrı-ayrı dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının həyata keçirdiyi nəzarətin təşkilində daha da sıx birgə fəaliyyət göstərmək, son nəticəyə nail olmaqla hansı metod və vasitələrdən istifadə olunmasını razılaşdırmaq;

2. Dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının apardığı yoxlamaların nəticələrini müqayisə etmək, bu nəticələrdən yararlanmaq;

3. Dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının işini qiymətləndirmək üçün meyarlar təyin etmək.

4. Dövlət maliyyə nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt sərfini müəyyənləşdirmək. Bu işə vaxt itkisinin və qeyri-istehsal məsrəflərinin azalmasına gətirib çıxarır.

5. Dövlət nəzarət obyektlərində ciddi problemlərin aşkarlanması metodikasını müəyyənləşdirmək;

6. Dövlət maliyyə nəzarətinin vahid informasiya bazasını müəyyən etmək;

7. Nəzarətdə sərbəst auditorların fəaliyyətinə yer vermək.

Eyni zamanda standartlaşdırılma nəzarətin işində dünya elm və təcrübəsinin nailiyyətlərindən, ən qabaqcıl texnologiyadan istifadəyə şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının sistemli olması üçün standartlaşdırma mühüm amil olaraq nəzarət orqanlarının ixtisaslaşması üçün mühüm təşkilati-metodiki əsas təmin edəcək. Standartlaşdırma elə bir əlamətdir ki, dövlət maliyyə nəzarət sistemində qarşılıqlı fəaliyyəti gücləndirməklə, bütün növ resurslara qənaətin mümkünlüyü baxımından nəzarət orqanlarının işində səmərəliliyin artırılmasına nail olacaqdır. Standartlar müxtəlif nəzarət orqanlarının fəaliyyət nəticələrinin müqayisəsinə şərait yaradacaq. Bu da yalnız nəzarət orqanlarının deyil, habelə onların nəzarətində olan strukturların fəaliyyətinin keyfiyyətə səviyyəsini daha düzgün qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Bütün orqanlar üçün qəbul

olunmuş standartlar nəzarətçilərlə nəzarət olunanlar arasında yaranan mübahisələrdə müdafiə funksiyasını yerinə yetirəcək. Başqa sözlə, dövlət maliyyə nəzarət standartları nəzarət olunanlarla nəzarətçilər arasında yaranan mübahisələrdə üstün olanların marağını qorunmalıdır. Müdafiə funksiyası sərbəst auditorların fəaliyyəti üçün daha çox səciyyəvidir. Yəni auditorlar məhkəmə prosesində öz işlərində audit standartlarını rəhbər tutaraq müdafiə olunurlar.

Eyni zamanda standartlaşdırma imkan verir ki, nəzarət olunanlar onlara nəzarət edən orqanların fəaliyyətinin qaydalarını bilsin. Beləliklə də nəzarət olunanlar nəzarət orqanları ilə münasibətlərini daha da düşüncəli quraraq, nəzarətçilərin qanuna zidd işindən savadlı şəkildə öz müdafiələrini təmin etmək imkanına malik olurlar. Belə vəziyyətdə dövlət maliyyə nəzarət standartları həm nəzarətçilər, həm də nəzarət olunanlar üçün düzgün nəticəni müəyyən edəcək. Dövlət maliyyə nəzarətinin peşə standartlarını ümumi standartlar və nəzarətin yerinə yetirilməsinin metodiki təminat standartları kimi qruplaşdırmaq olar.

Ümumi standartlar aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1) Müstəqillik. Dövlət maliyyə nəzarət orqanları yoxlama apararkən tabeliyində olan şəxslərdən və onlarla bağlı olmayan digər şəxslərdən asılı olmamalıdır. Müstəqillik dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının işini müəyyən edən qanunvericilikdə formal şəkildə təsbit edilməlidir. Ümumi standartlar dövlət nəzarətçisinin həm maddi, həm təşkilatı, həm şəxsi, həm funksional baxımdan tam müstəqil olmasını nəzərdə tutur.

2) Sərbəstlik. Bu standart dövlət maliyyə nəzarət orqanı tərəfindən nəzarət obyektlərini, yoxlama metodlarını, aparılan işin nəticələrinə aid hesabatın forma və məzmununu sərbəst seçməsinə nəzərdə tutur. Sərbəstlik imkan verir ki, dövlət maliyyə nəzarət orqanı fəal işləsin və düzgün rəylər versin.

3) Peşəkarlıq. Bu konsepsiya dövlət nəzarətçisinin lazımı təcrübə və ixtisasa yiyələnməsini, üzərinə düşən vəzifələri yüksək səviyyədə icra etmək bacarığının olmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə nəzarəti ixtisaslı, təcrübəli və hazırlıqlı mütəxəssislər yerinə yetirməlidirlər. Peşəkarlığın göstəriciləri səriştəlilik,

peşə məsuliyyəti, obyektin vəzifəli şəxsləri ilə ünsiyyət fasiləsiz təhsil kimi tələblərlə müəyyən olunur.

Səriştəlilik dövlət nəzarətçisinin öz işinin öhdəsindən gəlməsi üçün lazımı bilik, bacarıq, təcrübə və intizama malik olmasını ifadə edir. Dövlət maliyyə nəzarət orqanında çalışan mütəxəssislər mühasibat uçotunun təhlilini, makro və mikro iqtisadiyyatı, dövlət maliyyəsini, marketinqi, vergi hüququnu, sosiologiya və psixologiyayı, normativ hüquqi aktları bilməlidir. Lakin mütəxəssislərin hamısı bütün məsələlərdə səriştəli ola bilməz, onların hər birinin hazırlıq səviyyəsi məşğul olduğu nəzarət tədbirlərinə müvafiq olmalıdır. Dövlət nəzarətçisi potensial problemləri vaxtında müəyyən etməli, böhran vəziyyətlərində məsələləri uğurla həll etməli, əlavə yardım olmadan vəziyyətdən çıxmağı bacarmalıdır.

Peşə məsuliyyəti standartı dövlət nəzarətçisinin peşə standartlarına əməl etməsini, işində diqqətli və çalışqan olmasını, yerinə yetirdiyi işin nəticələrinə məsuliyyətlə yanaşmasını nəzərdə tutur.

Dövlət nəzarətçiləri nəinki öz aralarında, həm də yoxlama aparılan müəssisələrin vəzifəli şəxsləri ilə ünsiyyət münasibətləri qənaətbəxş olmalıdır. Elə ünsiyyət saxlamalıdırlar ki, fikirlər aydın, anlaşılıq, dəqiq və məntiqli olsun.

Dövlət nəzarətçilərinin apardığı işin keyfiyyətinə nəzarət mütləq bir təminatdır. Bu nəzarət ilkin nəzarət, cari nəzarət və sonrakı nəzarət olmaqla üç cür olur. İlkin nəzarət yoxlamanın planlaşdırılması zamanı nəzarətçilərə vəzifələrinin izah edilməsindən ibarətdir. Cari nəzarət icraçılara baş nəzarətçilər tərəfindən olunan nəzarətdir. Auditor tərəfindən nəzarətə aid rəy təstiqlənərkən həyata keçirilən nəzarət sonrakı nəzarət adlanır. Dövlət nəzarətçilərinin işinin keyfiyyətinə auditor nəzarət edir və bu nəzarətə görə məsuliyyət daşıyır.

Dövlət nəzarətçiləri öz peşəkarlıqlarını artırmaq üçün təhsili davam etməyə məsuliyyət daşıyırlar. Peşə kursları keçməklə, müxtəlif seminarlarda, konfranslarda iştirak etməklə, yeni ədəbiyyatlardan istifadə etməklə bilik səviyyəsini qoruyub saxlamaq və artırmaq fasiləsiz təhsilin əsas tələbidir. İşin keyfiyyəti və peşəkarlığa yüksək qiymət verilməsini müəyyən etməklə yanaşı, həm də etik davranışın olması

da vacibdir. Peşə etikasını məcəlləsi dövlət nəzarətçilərinin fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsidir. Etika məcəlləsi davranış normalarına ciddi riayət olunmasını tələb edir. Etik normalar olmadan peşə intizamına nail olmaq mümkün deyil. Peşə davranış normaları rəhbər və mütəxəssislərin seçilməsi zamanı onların obyektiv qiymətləndirilməsində əsas rol oynayır. İşçilərin qiymətləndirilməsinin əsasında bir sıra parametrlər: peşə bilikləri, bacarıqları, şəxsi keyfiyyətləri, onun əməyinin nəticələrinin göstəriciləri dayanır.

Etika məcəlləsi iki hissədən ibarətdir ki, birincisi davranış və ünsiyyəti əhatə edən ümumi ifadələr, ikincisi konkret davranış normalarıdır. Hər bir işçi etika məcəlləsinin birinci hissəsində göstərilənlərə can atmalı, ikinci hissədə qəbul olunan normalara konkret olaraq əməl etməlidirlər.¹³

2.2 Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati idarəetmə sistemi və onun mövcud strukturu.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati struktur vahidi dedikdə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən orqan, bölmə və ya ayrı-ayrı vəzifəli şəxslər hesab edilir. Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati strukturunun yaradılmasında iki amil əsas götürülür:

1. Nəzarətin müxtəlif orqanları və onların müvafiq bölmələri.
2. Sistemin tam olmasını təmin edən koordinasiya şuraları.

Dövlət maliyyə nəzarətinin sistem yaradıcı xassəsini təhlil edərkən nəzərə almaq ki, hər bir sistem müəyyən elementlər çoxluğuudur. Elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi çoxluğu tam edir və qarşılıqlı münasibətlər yeni xassələr doğurur. İnformasiyaların ötürülməsi, sistemin bir hissəsinin digərinə təsiri mümkün olur.

Dövlət maliyyə nəzarətinin subyektini ilə obyektinin qarşılıqlı əlaqəsi, müxtəlif səviyyəli və əhəmiyyətli növlərinin təşkilati cəhətdən düzgün olması, təşkilati struktur vahidlərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirinə olmasının dövlət maliyyə nəzarət sistemini mürəkkəb təşkilati sistem kimi formalaşdırır. Fikrimizcə, nəzarət

¹³M.Ş.Hacıyev – Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti və onun inkişaf istiqamətləri mövzusunda elmi işi.

orqanlarının təşkilati baxımdan tənzimlənməsi müxtəlif obyektlərə bir vaxtda təsir etməyə şərait yaradır. Nəzarət orqanlarının təşkilati strukturu hər bir ölkənin dövlət quruluşu ilə, dövlətin inkişafının hər hansı mərhələsində yerinə yetirdiyi funksiyalar və həll etdiyi məsələlərlə təyin edilir. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının təşkilati strukturunun tənzimlənməsi həm nəzarətə sistemlilik xüsusiyyəti verir həm də nəzarət funksiyaları arasında əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin meydana çıxmasına imkan yaradır.

Dövlət maliyyə nəzarəti Azərbaycan respublikasında qanunverici xüsusi dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Nəzarət orqanlarının fəaliyyəti dövlət proqramları və buna uyğun olaraq büdcə prosesini rəhbər tutaraq, dövlət maliyyə resurslarından vaxtında, səmərəli istifadəni, maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarında nöqsanların aşkar edilərək hesabatlarda göstərilməsi, dövlət büdcəsinin artırılması imkanlarını müəyyənləşdirmək məqsədini daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin maliyyə-büdcə nəzarəti və maliyyə təsərrüfat nəzarəti kimi tipləri mövcuddur. Maliyyə-büdcə nəzarəti dövlət büdcəsinə qoruyaraq tam bir vahid kimi əhatə edir. Bu nəzarət əsasən bütün büdcələrin icrasının vaxtında, büdcədənkənar dövlət fondlarının sərfinə nəzarəti həyata keçirir.

Maliyyə-təsərrüfat nəzarəti ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin maliyyə əməliyyatlarının təftişini və yoxlanılmasını, bu təşkilatlara aid dövlət vəsaitlərinin istifadəsində səmərəliliyin və dövlət əmlakının idarə olunmasında qanunauyğunluğun qiymətləndirilməsini öz fəaliyyətində ifadə edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti yoxlama, təftiş, nəzarət, təhlil və s. formalarda aparılır. Hansı üsul və formanın seçilməsi dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifələrindən, proqramından eləcə də seçilən obyektlərin mürəkkəbliyindən asılıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasında üç istiqamətdə aparılır ki, bu da Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmişdir.

1. İcra hakimiyyəti nəzarəti.
2. Qanunvericilik hakimiyyəti nəzarəti.

3. Məhkəmə hakimiyyəti nəzarəti.

İcra hakimiyyəti xətti ilə nəzarət Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Dövlət nəzarət şöbəsi, Nazirlər Kabinetinin nəzarət qurumları, İnzibati-hüquq orqanlarına tabe olan nəzarət qurumları, Mərkəzi Bankın nəzarət qurumları tərəfindən aparılır.

Qanunvericilik hakimiyyəti ilə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daimi Komissiyaları və Hesablama Palatası yerinə yetirir.

Məhkəmə hakimiyyəti ilə nəzarət Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, İqtisad Məhkəməsi və Respublika Prokurorluğu sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin subyektləri nəzarəti həyata keçirməyə səlahiyyət verilən dövlət orqanları, hüquqi və fiziki şəxslərdir. Nəzarət funksiyasının əhəmiyyəti baxımından dövlət maliyyə nəzarətinin subyektləri üç səviyyədə qruplaşdırılır.

Birinci səviyyədə olan subyektlər üçün nəzarət əlaqəli fəaliyyətdən ibarətdir. Bu subyektlərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatı, nazirliklər və baş idarələr, rayon və şəhər icra hakimiyyətləri, büdcə vəsaiti alan təşkilatlar və s. aiddir. Bundan başqa maliyyə nəzarətini öz vəzifə borcu həddində yerinə yetirən dövlət qulluqçuları da bu qəbildən olan subyektlərdir. İkinci səviyyədə olan dövlət maliyyə nəzarət subyektləri həm nəzarət funksiyasını, həm də başqa funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu qəbildən olan subyektlərə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, və s. daxildir. Ancaq maliyyə nəzarəti bu subyektlərin fəaliyyətinin əsas istiqamətidir. Üçüncü səviyyədə olan dövlət maliyyə nəzarət subyektlərinin fəaliyyətində əsas yeri nəzarət tutur. Bu subyektlər Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi və s. daxildir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin obyektli maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və istifadəsi zamanı yaranan iqtisadi münasibətlər və həmçinin bu münasibətlərin iştirakçılarıdır. Yeni dövlət maliyyə nəzarətinin obyektləri çoxsaylıdır: maliyyə

vəziyyəti, maya dəyəri, qiymətlər, ixrac-idxal, mühasibat uçotunun aparılması, valyuta əməliyyatları və s.

Dövlət maliyyə nəzarəti onun istiqaməti baxımından kənar və daxili nəzarət kimi təsnifləşdirilir. Kənar nəzarət orqanın fəaliyyətinə kənar struktur tərəfindən edilən nəzarətdir. Daxili nəzarət təşkilatın öz strukturunda bu məqsədlə yaranan bölmə tərəfindən aparılan nəzarətdir.

Səlahiyyətlərinin xarakteri baxımından dövlət maliyyə nəzarət orqanları ümumi səlahiyyətli, sahəsəlahiyyətli, sahələrarası və xüsusi səlahiyyətli orqanlar kimi təsnifatlaşdırılır.

Ümumi səlahiyyətli orqanlara Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası İcra aparatının Dövlət nəzarəti şöbəsi, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi aiddir. Bu orqanların fəaliyyəti daha geniş dairəni əhatə edir.

Sahə səlahiyyətli dövlət maliyyə nəzarət orqanları sahə icra hakimiyyəti tərkibində olan orqanlardır ki, onlar konkret sahələrdə nəzarəti yerinə yetirirlər.

Sahələrarası səlahiyyətli dövlət maliyyə nəzarət orqanları sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq obyektlərin maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə nəzarət edirlər. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Balatası, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və s. bu səlahiyyətdən olan orqanlardır.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət maliyyə nəzarət orqanları kifayət qədər məhdud nəzarət funksiyalarını yerinə yetirirlər.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin əsas strukturlarından biri Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi hesab olunur. Xəzinədarlıq sisteminin təşkil edilməsi maliyyə vəsaitləri ilə bağlı əməliyyatların xəzinə hesabları ilə aparılması üçün şərait yaradır.

Dövlət Xəzinədarlığı dövlət büdcəsindən istifadədə şəffaflığı təmin etmək məqsədini güdür. Buna görə dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisə və təşkilatların maliyyə uçotunu aparır.

Dövlət Xəzinədarlığı xəzinə hesabından vəsaitin silinməsində müstəsna səlahiyyətə malikdir. O xəzinə işlərinin icrasını yoxlayır, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin istifadəsinə nəzarət edir.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi Dövlət büdcəsinin kassa icrasını aparır, dövlətə aid olan maliyyə vasitələrinin idarə olunmasını təmin edir. Beləliklə, dövlət büdcəsinə vəsaitlərin daxil olması və səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyinə həvalə edilmişdir.

Xəzinədarlıq nəzarət edir:¹⁴

- İcra prosesində dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə;
- Büdcə sisteminin fəaliyyəti barədə hesabatların ali qanunvericilik orqanlarına təqdim olunmasına;
- Ölkənin daxili və xarici borclarının vəziyyətinə;
- Dövlət büdcəsi ilə büdcədən kənar dövlət fondları arasında maliyyə münasibətlərinə.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası qanunları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin əsasnaməsini və digər aktları öz fəaliyyətində rəhbər tutur.

Son illərdə Dövlət büdcə xərclərini Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi elektron qaydada idarə edir. Bu işə statistik göstəricilərə nəzarəti vaxtında təmin edir. Beləliklə respublikada Xəzinədarlıq Agentliyi dövlət maliyyə vəsaitlərini vahid mərkəzdən idarə edir və vəsaitlərin istifadəsi, xərclənməsi üzrə cari nəzarəti aparır.

Azərbaycan Respublikasında Dövlət maliyyə nəzarət sistemində Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası mühüm yer tutur. Respublikamıza dünyanın aparıcı şirkətlərinin gəlişi müxtəlif sahələrə investisiya qoyuluşunu artırmışdır. Bu da büdcə-maliyyə sistemində nəzarətin dövrün tələblərinə uyğun olması zərurətini yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasında Hesablama Palatasının yaranması bu zərurətdən irəli gəlmişdir.

¹⁴Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi. WWW.maliyye.gov.az

Hesablama Palatasının fərqli fəaliyyəti onun müstəqil olaraq dövlət auditini aparmaq və nəticələrin aşkar edilməsidir.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası fəaliyyətində sərbəstlik, obyektivlik, qanunauyğunluq, ədalətlik prinsiplərinə əsaslanır. Palatanın sədri, sədr müavini, 7 auditoru 7 illik müddətdə Milli Məclis tərəfindən təyin edilir.¹⁵

Hesablama Palatasında qərarlar palata üzvlərinin səs verməsi ilə qəbul edilir və bu zaman onlar öz rəylərində sərbəstdirlər. Lakin Hesablama Palatasının qərarı audit aparılan təşkilatlar üçün məcburidir.

AR Hesablama Palatası öz fəaliyyətində aşkarlanan maliyyə pozuntuları barədə rəy və hesabatların hazırlanması və ictimaiyyətə açıqlanmasında sərbəstdir. Yalnız Milli Məclisə hesabat verməyə borcludur.

Hesablama Palatası fəaliyyətində sərbəstdir ki, iş planını özü təsdiq edir, iş planının müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikası prezidentinin, Milli Məclisin təklifləri nəzərə alınır. Hesablama Palatasına Azərbaycan Respublikası prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin göstərişi olmadan əlavə büdcə maliyyə işi aparmaq qadağan olunur.

Hesablama Palatası öz fəaliyyətində başqa dövlət nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, səlahiyyətlərini həyata keçirərkən müqavilə əsasında ayrı-ayrı mütəxəssisləri, sərbəst auditorları cəlb edə bilər.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyəsinin idarə edilməsini təşkil edən əsas icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi hesab olunur. Nazirliyin rəhbərliyini Respublika Prezidenti təyin edir. Maliyyə Nazirliyində nazir, onun müavinləri, rəhbər işçilərdən ibarət Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi 9 nəfərdən ibarət kollegiya yaradılır. Nazirliyin fəaliyyəti ilə əlaqədar maliyyə məsələlərinin təkmilləşdirilməsi, büdcə layihəsinin tərtib edilməsi və icrası işlərinə aid məsələlər kollegiyanın iclasında baxılır.

¹⁵“Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02.07.1999-cu il tarixli 700İQ nömrəli qanun.

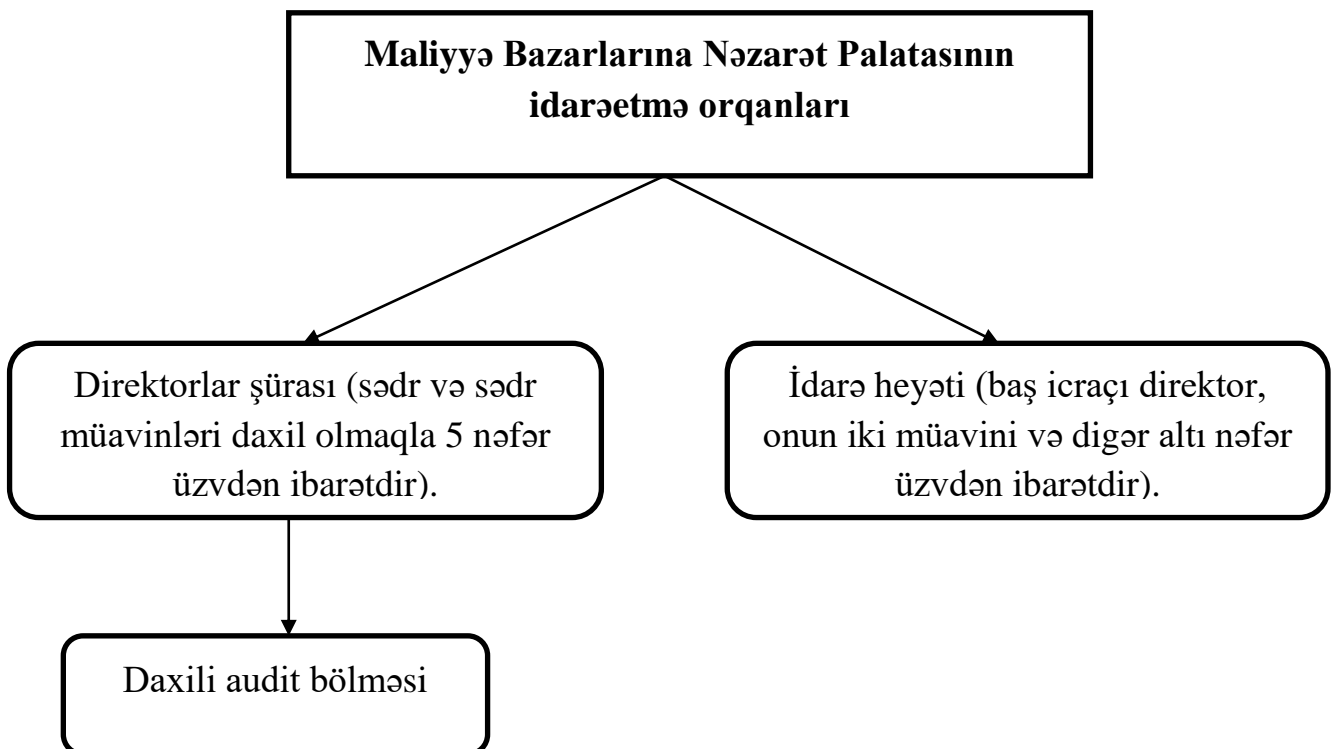
Nəzarət sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi və bu sahədə şəffaflığın artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 3 fevral 760 nömrəli fərmanı ilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yaradılmışdır.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının yaranması nəticəsində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti xidməti, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə monitorinqi xidməti və Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti dayandırıldı.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının yaradılmasında məqsəd respublikada maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyətini təmin etməklə sığortalıların, kreditorların, investorların və başqa maliyyə bazarı iştirakçılarının hüququnu qorumaqdır. Öz fəaliyyəti prosesində Palata beynəlxalq prinsip və standartlara əsaslanır.¹⁶

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının fəaliyyət istiqamətlərinə lisenziyalaşma, icazələrin verilmə və geri alınması, yoxlamaların keçirilməsi və hesabatların toplanması, informasiya sisteminin vahidliyini təmin etmək və s. daxildir.

Sxem №1. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının idarəetmə orqanı.

¹⁶Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası. Fimsa.az

Daxili audit bölməsinin həyata keçirdiyi vəzifələr.

- a. Audit fəaliyyətinin illik planını hazırlayaraq təstiq etmək üçün direktorlar şurasına təqdim edir.
- b. Fəaliyyəti prosesində keyfiyyətin yüksəldilməsini təmin etmək.
- c. Palatanın struktur bölmələrində audit aparmaq və mövcud qaydalara riayət edilməsini yoxlamaq.
- d. Palatada toplanmış məlumatların, hesabat və sənədlərin doğruluğunu yoxlamaq.
- e. Aparılmış auditin nəticələri haqqında direktorlar şurasına hesabat vermək.
- f. Yoxlama prosesində aşkara çıxarılmış mənfi halların aradan qaldırılması üçün müvafiq bölmələrə və direktorlar şurasına tövsiyələr vermək.

Vergi orqanlarının hüquqları:¹⁷

- Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş qaydada vergi yoxlamalarını (səyyar və kameral) və vergi nəzarətini həyata keçirtmək.;
- Vergilərin hesablanması və ödənilməsilə əlaqəli olan maliyyə-mühasibat hesabatlarını, vergi bəyannamələrini və digər sənədləri qanunvericilik əsasında yoxlamaq, yoxlama ilə əlaqədar məsələlər üçün vergi ödəyicilərindən lazımı izahat və məlumatlar almaq;
- Vergi ödəyicilərindən qanun pozuntularının aradan qaldırılmasını tələb etmək;
- Vergi borclarına faizləri hesablamaq və cərimələr tətbiq etmək;
- Göstərilən müddətdə ödənilməmiş vergilərin, inzibati cərimələrin, faizlərin alınmasını təşkil etmək;
- Aksiz markası vurulmayan malların satışını müəyyən etdikdə bu malları siyahı edərək qarşısını almaq;
- Qaydalar çərçivəsində mütəxəssisləri, tərcüməçiləri, ekspertləri cəlb etmək.

¹⁷Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi 2017.

Vergi orqanları vəzifələrini icra hakimiyyəti orqanları, maliyyə, hüquq-mühafizə və başqa hakimiyyət orqanları ilə əlaqəli həyata keçirirlər. Digər dövlət orqanları vergi orqanlarına kömək etməli, lazım gəldikdə onlara müəyyən məlumatlar verməlidirlər. Dövlət orqanı işçilərinin sosial müdafiəsinə təminat verir. Onlar dövlət büdcəsi hesabına sığorta olunurlar.

Vergi nəzarətinin keçirilmə formaları:

- Vergi yoxlamaları;
- Vergi ödəyicilərinin uçotu;
- Vergi daxilolmalarının operativ-mühasibat uçotu;
- Fiziki şəxslərin xərclərinin onların gəlirlərinə uyğunluğuna nəzarət

Vergi nəzarətinin yerinə yetirilməsində nümayəndəliklər, hüquqi şəxslər olduqları yerə görə, fiziki şəxslər yaşayış yerinə görə vergi orqanları tərəfindən uçota alınirlar. Uçota alınmaq üçün yaşadıkları və ya olduqları yerə görə vergi ödəyiciləri vergi orqanına ərizə təqdim edir. Ərizə vergi orqanına hüquqi şəxsin qeydiyyatına alındığı gündən verilməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyətin filial və nümayəndəliklə həyata keçirildikdə isə filial və nümayəndəliyin yaranmasından 30 gün müddətində ərizə verilməlidir. Dövlət qeydiyyatını yerinə yetirən orqan fiziki və hüquqi şəxslərin qeydiyyatını apardıqdan sonra qeydiyyat sənədlərini və onların verilmə tarixini göstərən arayışı birlikdə onlara verməlidir. Vergi orqanı ərizə və başqa sənədlər daxil olduqdan sonrakı iki gün ərzində uçota alınmanı həyata keçirməli və bu müddətdə müvafiq sənədləri vergi ödəyicisinə təqdim etməlidir. Vergi ödəyicisinin uçota alınmasını təsdiqləyən əsas sənəd olaraq şəhadətnamə vergi ödəyicisinə bir dəfə verilir və onun özündə qalır. Bu sənəd itərsə, yararsız hala düşərsə şəhadətnamənin yeni nüsxəsi hazırlanıb verilir və şəhadətnamənin yeni olması haqqda qeyd aparılır. Qeyd edək ki uçota alınma, uçotdan çıxarılma ödənişsiz olaraq həyata keçirilir.

Vergi yoxlamaları keçirilmə yerinə görə kameral və səyyar olmaqla aparılır.

Kameral vergi yoxlamaları yerlərə getmədən vergilərin hesabatı ödənişi haqqında vergi orqanında olan sənədlər əsasında aparılır. Kameral vergi yoxlaması sənədlərin daxil olmasından 30 gün müddətində yerinə yetirilir. Bu nəzarət bir sıra

mərhələdən keçir. İlk mərhələdə hesabatların düzgünlüyü yoxlanılır, sonrakı mərhələdə hesabatların daxil olma vaxtına nəzarət edilir, vergi məbləğinin hesablanması riyazi olaraq düzgünlüyü yoxlanılır və vergi güzəştlərindən istifadəyə baxılır.

Səyyar vergi yoxlaması vergilərin ödənilməsində pozuntu hallarını aşkar edərək, qismən və tam ödənilməmiş vergilərin hesabatını aparır, qeyri-qanuni halların baş verməməsi üçün tədbirlər hazırlayır və vergi ödəyicisinin məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının fəaliyyətinin hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və başqa qanunvericilik aktlarının müddəaları təşkil edir. Mərkəzi Bank dövlətin mülkiyyətindədir, dövlət hakimiyyətinə aid deyil. Mərkəzi Bank valyuta və pul-kredit münasibətlərində dövlət siyasəti aparır və buna nəzarət edir.

Valyuta nəzarəti “Valyuta tənzihi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

Valyuta nəzarətinin istiqamətləri:¹⁸

- Valyuta əməliyyatlarının qanunvericiliyə uyğun olmasını, yəni icazə və lisenziyaların olmasını təyin etmək;
- Azərbaycan Respublikasında valyuta satışında rezidentlər tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməsini yoxlamaq;
- Ödənişlərin xarici valyuta ilə düzgünlüyünü yoxlamaq;
- Valyuta əməliyyatları üzrə hesabatın obyektivliyini yoxlamaq.

Valyuta nəzarəti orqanları icrası məcburi olan normativ aktlar qəbul edir, hesabatlar tələb edir, valyuta əməliyyatlarının qanunvericiliyə uyğunluğuna nəzarət edir.

Mərkəzi Bank kredit təşkilatları üçün normativlər müəyyənləşdirir, bu təşkilatlarda ildə bir dəfə, lazım gəldikdə əlavə yoxlama aparılır. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına lisenziyalar vermək və onu geri almaq hüququna malikdirlər. Kredit

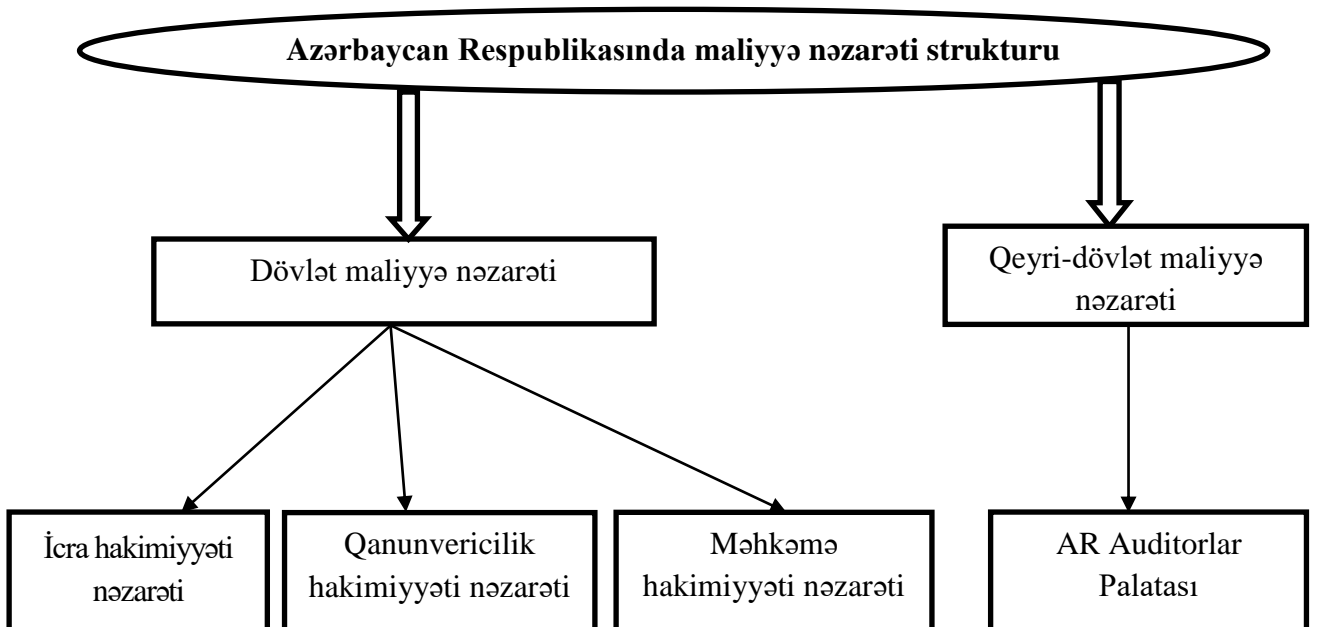
¹⁸Valyuta tənzihi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu

təşkilatları Mərkəzi Bank və onların müəyyən etdiyi auditorlar tərəfindən yoxlanılır. Bu təşkilatlar fəaliyyətləri zamanı yol verdikləri pozuntuları Mərkəzi Bankın göstərişi ilə aradan qaldırmasalar Mərkəzi Bank onlara qarşı sanksiyalar tətbiq etmək hüququna malikdir.

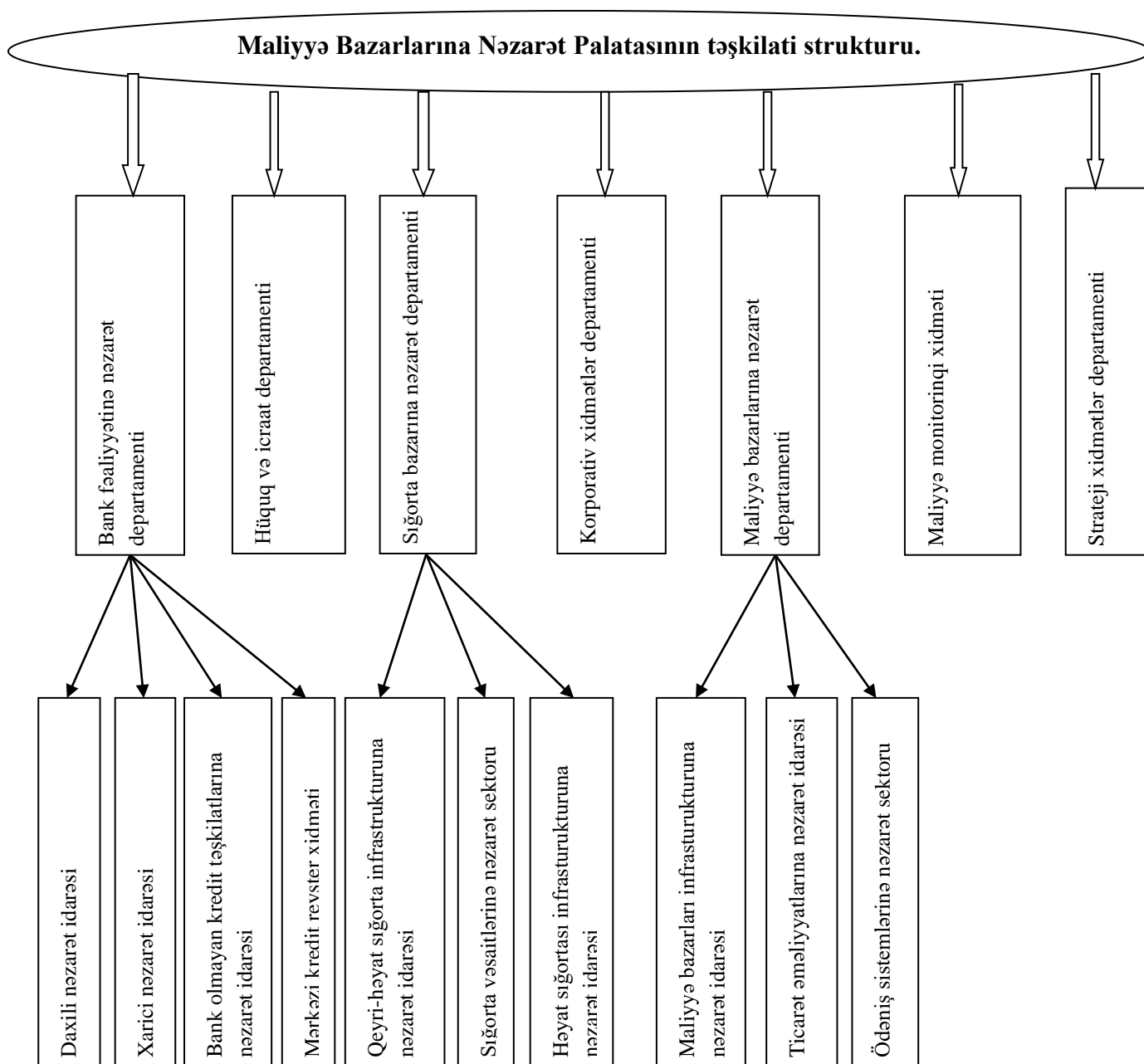
Azərbaycan Respublikasında kredit təşkilatlarına nəzarətdə Mərkəzi Bank xarici bank nəzarət orqanları təcrübəsinə əsaslanır. Mərkəzi Bank ilin yekunları barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinə hesabat təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin strukturunun aşağıdakı sxemdə göstərək:

Sxem 2. Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin strukturu.

Sxem 3. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının təşkilati strukturu.

Respublikamızda aparılan islahatlar dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafına təkan versədə, nəzarət sistemini geniş əhatə etmir.

Hal-hazırda bu sahədə dünya təcrübəsindəki qaydalara istinad etsək, Azərbaycan Respublikasında nəzarətin təkmil sisteminin yaranmasını demək çətindir. Dövlət maliyyə nəzarətinə dair nöqsanları belə ümumiləşdirmək olar;

1. Təkmilləşmiş və tam normativ hüquqi bazası mövcud deyil. Dövlət maliyyə nəzarətinin metodoloji bazası, sistemlilik xassələri yoxdur. Yoxlamaların aparılmasında çox vaxt sərf edilməsi səmərəliliyi aşağı salır. İnkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilən müasir nəzarət texnologiyası tətbiq olunmur.

2. Dövlət nəzarətçilərinin lazımı səviyyədə hüquqi, maddi-texniki bazası yoxdur. İdarə səviyyəli nəzarətin həyata keçirilməsi aparılan islahatların tələbinə cavab vermir.

3. Dövlət maliyyə nəzarət sistemində nəzarəti həyata keçirən strukturların fəaliyyəti istiqamətləri kəşişir, bir-birini təkrarlama halları olur. Nəticədə məsuliyyətdə qeyri-müəyyənlik yaranır və nəzarətə ayrılan büdcə vəsaitlərinin xərclənməsində səmərəlilik pozulur. Bu nöqsanlar dövlət maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətinin kifayət qədər qiymətləndirilməməsinin nəticəsidir. Bunun səbəbi isə nəzarət haqqında elmin lazımcı inkişaf etdirilməsidir. Bu sahəyə alimlər, təcrübəli işçilər kifayət qədər diqqət yetirmirlər, tədris materialları, dövlət nəzarəti məsələləri barədə yeni ədəbiyyatlar çox deyil. Son illərdə nəzarət strukturunda yeni bölmələr təşkil edilmişdir, lakin onların təkmilləşməsi istiqamətləri haqqında diskussiyalar çox deyil. Hal-hazırkı nəzarət sisteminin tərkibində tədris strukturlarının olmaması göstərir ki, sistem beynəlxalq elmin tələblərinə cavab vermir. İqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə bu məsələ diqqət mərkəzindədir.

Hal-hazırda respublikamızda dövlət nəzarətini həyata keçirən strukturların fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən dövlətə qaytarılan məbləğlə nəzarətə çəkilmiş xərclərin fərq və dövlətin maliyyə resurslarının idarə edilməsində lazımsız xərclərin qarşısının alınması nəzərdə tutulur.

Dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının statusunun yüksəldilməsi, nəzarətin vacibliyi barədə tədbirlərin aparılması, nəzarət məsələləri üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsi ölkədə nəzarət sisteminin səmərəli fəaliyyətinin təkamülüdür.

2.3. Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübə və onun Azərbaycanada tətbiqi xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda dövlətin idarə edilməsində bir çox islahatlar keçirilir. Bu da nəzarət orqanlarının funksiyalarının yenidən qurulmasına səbəb olur. Dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin təşkilinin mükəmməl olması üçün xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaq vacibdir.

Hər bir ölkədə dövlət maliyyə nəzarət sistemi təşkil olunarkən və ya sistemdə islahatlar aparılarkən ölkənin milli ənənələr, tarixi, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, dövlətin konstitusiyaya əsasları, həmçinin nəzarətin üsul və metodları, yoxlama tədbirlərinin predmeti, forma və vəzifəsi, bu tədbirlərin keçirilməsi sahələri, hesabatların tərtibi nəzərə alınmalıdır.

Eyni zamanda maliyyə nəzarət orqanları öz məqsədlərini səmərəli olaraq həyata keçirtmək üçün inkişafa, müsbətə doğru dəyişikliyə nail olmalıdırlar. Nəzarətin təkmilləşməsi, bu sahədə bilik və təcrübənin paylaşılması məqsədilə dünyada fəaliyyət göstərən təşkilatlar yaradılmışdır.

İNTOSAI- Ali Audit İnstitutlarının Beynəlxalq Təşkilatı. Bu təşkilat 1953-cü ildə yaradılıb. Hal-hazırda təşkilatın 194 tam və 5 əlaqəli üzvü var.¹⁹ Fəaliyyəti müddətində bu təşkilat təcrübə və biliklərin mübadiləsini, audit xidmətinin dünya miqyasında inkişafını, təşkilata üzv olan ölkələrin nəzarət orqanlarına yardımını nəzərdə tutur.

Dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının təşkilində beynəlxalq təcrübənin təbliğ olunmasında ən mötəbər təşkilat olan INTOSAI-nin qəbul etdiyi bəyannamədə ali audit nəzarətinin müstəqilliyinin qnunvericilikdə göstərilməsi vacib hesab olunmuşdur. Bu bəyannamə dünya miqyasında dövlət auditinin inkişafı üçün əsas

¹⁹WWW.intosai.org

sənəd sayılır və bütün dünyada audit qurumları öz fəaliyyətində bu bəyannamənin prinsiplərinə riayət edir.

INCOSAI- Ali Audit İnstitutlarının Beynəlxalq konqresi. Bu təşkilat İNTOSAI-a üzv olan ölkələrin Ali Audit İnstitutlarının üç ildən bir keçirilən görüşünü təmin edir. Üzv olan ölkələrə təcrübələrini bölüşməyə, müzakirə və məsləhətlər üçün şərait yaradır. İştirakçılara Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Dünya Bankının və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri daxildir.²⁰

ECOSAI- Ali Audit institutlarının İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı. Bu təşkilat 1994-cü ildə seminarların, işçi mərkəzlərinin təşkil edilməsi ilə İNTOSAI-ə üzv olan ölkələrin audit fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi ilə yaradılmışdır.²¹

Azərbaycan, Qazaxıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Əfqanıstan, Türkiyə, Pakistan ECOSAI-a üzv ölkələrdir. Bu təşkilat cənubi və mərkəzi asiya ölkələrinin ali audit institutlarını əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası maliyyə nəzarət orqanları, əsasən Hesablama Palatası xarici həmkarları ilə fəal şəkildə işgüzar əlaqələr aparır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı olan INTOSAI üzvlüyünə daxil olmuş, xarici ölkələrin müvafiq qanunları ilə əməkdaşlığa dair sazişlər bağlamışdır.

Hesablama Palatası fəaliyyətini daha da təkmilləşdirmək məqsədi ilə atdığı addımlar beynəlxalq təşkilatların üzvlüyündə olması ilə yekunlaşmır. Müxtəlif ölkələrlə birgə əməkdaşlıq sahəsində sazişlər bağlayır. “Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası və Rusiya Federasiyası Hesablama Palatası arasında əməkdaşlıq haqqında saziş” 2002-ci il, “Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası və Belarus Respublikasının Dövlət Nəzarət Komitəsi arasında əməkdaşlıq haqqında saziş” 2010-cu il, Moldova Respublikası Hesablama Palatası ilə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası arasında ikitərəfli əməkdaşlığa dair saziş” 2014-cü il, “Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası və Belarus Respublikasının Dövlət Nəzarət Komitəsi arasında əməkdaşlıq haqqında saziş” 2010-cu il.

²⁰ <http://www.intosai.org>

²¹ WWW.ecosai.org

Ali Audit Qurumlarının təkmilləşməsi yolunda beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi mühüm rol oynayır. Bu tədbirlər Ali Audit Qurumları arasında təcrübə və bilik mübadiləsinin inkişafına, ayrı-ayrı məsələlər üzrə səmərəli audit fəaliyyətinin reallaşmasına səbəb olur. Bu məqsədlə 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası Rusiya Federasiyası Hesablama Palatası və Qazaxıstan Respublikasının Hesablama Komitəsi ilə Xəzər dənizi hövzəsinin qorunması, resurslarından səmərəli istifadəsi ilə əlaqədar auditlər aparmışdır.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq etdiyi ölkələrin iştirakı ilə müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmişdir.

2015-ci ilin oktyabrında Latviya Ali Audit Qurumunun təcrübəli əməkdaşları tərəfindən “Maliyyə audit” mövzusunda Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası ilə Latviya Respublikasının Dövlət Audit Ofisi arasında dördgünlük təlim keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının nümayəndə heyəti 2014-cü ildə Ankara şəhərində İrlandiya Respublikasında keçirilən təlimlərdə, Çexiya və Litva Respublikasındakı seminarlarda, Ali Audit Qurumlarının Avropa Təşkilatının IX Konqresində, MDB ölkələrinin Ali Audit Qurumlarının rəhbərləri Şurasının XIV sessiyasında iştirak edib.

Xarici ölkələrdə nəzarət orqanları sistemli xarakter daşıyır. Bu orqanların strukturu, təşkili və fəaliyyəti beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır. Dövlət maliyyə nəzarət orqanları öz məqsəd və prinsiplərini reallaşdırmaq üçün nəzarət sisteminin təşkilində adətən müəyyən tələblərə riayət olunur. Əksər dövlətlərdə bu tələblərə əməl olunması reallaşmışdır:

- İnformasiya təminatı;
- Daimilik və komplekslik;
- Dövlət nəzarətçilərinin səriştəliliyi;
- Prioritetlik;
- Dövlət maliyyə nəzarətinin hər bir subyektinə nəzarət olunması;
- Reqlamentləşdirmə;

- Nəzarət planlarının məxviliyi;
- Qarşılıqlı əlaqə;
- Məsuliyyətin vahidliyi;
- Nöqsanlar haqqında vaxtında məlumat vermək;
- Nəzarətin lazımsız mərhələdən azad olması;
- İqtisadi səmərəlilik.

Deməli, normativ hüquqi bazası, metodiki və təşkilati təminatı, elmi bazası, maliyyə təminatı, informasiya strukturu olan dövlət maliyyə nəzarət sistemləri, səmərəlilik, qanunilik istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Bu yönümdə fəaliyyət dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatında, dövlət idarəetməsi və təşkilində mühüm rol oynayır.

Hal-hazırda dövlət maliyyə nəzarət orqanları hakimiyyət orqanları ilə birgə fəaliyyət göstərir, nəzarətin yekunları barədə onlara məlumat verir, təhlillər aparır və məsləhətləşmələr təşkil edir. Xarici ölkələrdə nəzarət sisteminin fəaliyyəti çoxillik beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan prinsiplərə söykənir. Demək olar ki, bütün ölkələrdə xüsusi parlament nəzarəti orqanları fəaliyyət göstərir və əksər dövlətlərdə sosial-iqtisadi sferada onlar əsas rol oynayırlar.

Məsələn, ABŞ-da ABŞ Konqresi Baş Nəzarət İdarəsi, Rusiyada-Rusiya Federasiyası Hesablama Palatası, Kanadada-Baş Təftiş İdarəsi, Böyük Britaniyada-Milli Nəzarət Təftiş idarəsi, Braziliyada-Federal Hesablama Məhkəməsi, Çexiya Respublikasında-Ali Nəzarət xidməti, İsveçdə-Milli Təftiş Bürosu, ÇXR-də Dövlət Şurası yanında Nəzarət Nazirliyi və s. bu qəbildən orqanlardır. Bütün bu orqanları bir sıra əlamətlər birləşdirirki, bu da onların heç bir dövlət orqanından asılı olmamasında öz əksini tapır.

Əksər ölkələrdə parlament nəzarət orqanlarından əlavə, hökumət nəzarəti və dövlət başçısı yanında prezident nəzarəti orqanı da fəaliyyət göstərir. Məsələn, Almaniyada Federal Maliyyə İdarəsi; Yaponiyada İnzibati Nəzarət İdarəsi; Kanadada Baş Nəzarətçinin ofisi və s. fəaliyyət göstərir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə parlament nəzarət orqanları sistemi daha geniş səlahiyyətlərə malikdir. Rusiya Federasiyasında Hesablama Palatası dövlətin daxili və xarici borclarına, dövlət vəsaitlərindən nəinki dövlət, həm də qeyri-dövlət müəssisələrinin istifadəsinə, bank sisteminin işinə nəzarəti yerinə yetirir, Rusiyanın Beynəlxalq müqavilələrinə, büdcə-maliyyə tipli normativ hüquqi aktlara rəy verir. Bu rəylər rəsmi internet saytının “Fəaliyyət” bölməsində öz əksini tapır. Büdcə ilə bağlı hesabatların göstərildiyi eyni adlı alt bölmələrin ayrılmasını müsbət cəhət kimi qiymətləndirmək olar. Lakin məlumatların tam olaraq ingilis dilinə çevilirlməməsi mənfi cəhətdir. Rusiya çoxmillətli ölkə olduğu üçün bu cəhət nəzərə alınmalıdır. Almaniyanın Federal Hesablama Palatası bütün federal müəssisələrə, dövlət vəsaitlərinə verən təşkilatlara, sığorta idarələrinə nəzarət edir. ABŞ Büdcə-Nəzarət İdarəsi nazirlik və baş idarələrə, eləcə də hökumət sifarişlərinin icrasında özəl firmalara nəzarəti həyata keçirir. Avstriya Hesablama Palatası yalnız dövlət idarələrinin deyil, eyni zamanda xeyriyyə fondları ilə əlaqədar olan və federasiya orqanlarının idarə etdiyi maliyyə fəaliyyətini də yoxlamaq səlahiyyətinə malikdir.

Əksər ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarət orqanlarına qanunvericiliklə icra səlahiyyəti verilməmişdir. Belə olduqda nəzarət orqanları nöqsanları qeydə alaraq məlumat verməklə fəaliyyətini yekunlaşdırır, inzibati tədbirləri başqa orqanlar-parlament orqanlarının nəzarəti ilə icra hakimiyyəti orqanları yerinə yetirir. Əgər cinayət pozuntusu olarsa, işə məhkəmə hakimiyyəti orqanları baxır.

Çexiya Respublikası, Fransa, İspaniya, Latviya və s. ölkələrdə qanunvericiliklə dövlət maliyyə nəzarət orqanları yoxlama aparılan obyektlərə və şəxslərə pul cəriməsi qoya bilər. İtaliya, Braziliya, İspaniya, Fransa və başqa ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının mühakimə bölmələrində fəaliyyət göstərir.

Fransada Hesablama Palatası dövlətdən və parlamentdən ayrı fəaliyyət göstərir. Bu orqan maliyyə sanksiyaları vermək hüququna malikdir. Palata Napoleonek sistemə məxsusdur. Bu sistemdə Parlament auditorların nəticələrinə məhkəmə hakimiyyəti ilə birgə baxır.

Braziliya Konstitusiyasına əsasən ölkədə pul və əmlak vəsaitləri alan, onlardan istifadə edən hüquqi və fiziki şəxslərə, eyni zamanda dövlətin adından maliyyə xarakterli öhdəliklər götürən şəxslərə qarşı Braziliya Federal Hesablama Məhkəməsi cərimə tətbiq edə bilər, həmçinin onların fəaliyyətinə son qoymaq səlahiyyətinə malikdir.

Çin Xalq respublikası, Malayziya, Cənubi Koreya kimi Asiya Ölkələrində dövlət nəzarət orqanları qanunvericiliklə öz fikirlərinin üstündə daha möhkəm durmaq imkanına malikdirlər. Nöqsanların aradan qaldırılmasında bu ölkələrin dövlət nəzarət orqanları lazımı tədbirlərin yerinə yetirilməsinə yetərli təsir göstərə bilirlər.

İsveç ali nəzarət orqanı Milli təftiş Bürosu ölkədə tamamilə müstəqil fəaliyyət göstərir, hətta ölkə parlamentidə hansısa tapşırıq vermək, hansısa obyektə yoxlama aparmaq barədə təklif vermək hüququna malik deyil. Milli Təftiş Bürosunun fəaliyyətində parlament ümumi istiqamətləri təyin edə bilər, qərarlarında Milli Təftiş Bürosu ilə razılığa gəlməlidir.

Kanada Hesablama Palatası Orqanının fəaliyyətində əsas məqam odur ki, Ali Audit Qurumunun hesabatları Xəzinə Agentliyinin auditorları tərəfindən yoxlanılır. Onların nəticələri Xəzinə Agentliyinə verilir və Kanada İcmalar Palatasında baxılır. 2009-cu ildə Avstraliya Ali Audit Qurumu Kanada Ali Audit Qurumunun fəaliyyətinə onların razılığı əsasında yoxlama keçirmişdir. Belə kənar audit tədbirinin Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasına tətbiq edilməsi Palatanın öz fəaliyyətinə məsuliyyəti baxımından məqsədə uyğun olar.

Kanada və İngiltərədə Hesablama Palatası Vestmister sisteminə malikdir. Ali Audit orqanları tərəfindən verilən rəy, hesabat və məlumatların Parlamentin diqqətində olması bu sistemin tələbidir.

Kanadanın parlament nəzarət orqanı olan Baş Təftiş İdarəsi maliyyə nəqliyyat, ekologiya, ali təhsil, müdafiə, hüquq mühafizə sistemi və s. kimi ən müxtəlif sahələrə nəzarəti həyata keçirir. Kanada nəzarət orqanları Fransa, İngiltərə kimi ölkələrin təcrübəsinə əsaslanır.

İsveçrədə hökumətin maliyyə nəzarətçiləri məhkəmə, dövlət idarə və müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətini yoxlamağa cavabdehdir. Nəzarəti həyata keçirərkən dövlət nəzarətçiləri bu strukturların rəhbərliyinə tabe olsalar da onlardan asılı deyillər. İsveçrədə ali nəzarət orqanı olan Maliyyə nəzarəti Bas İdarəsi tərəfindən nəzarətçilərin işləri təsdiqlənir. Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi nəzarətçilərlə sıx əlaqə saxlayır, onların fəaliyyətini izləyir, lazım gəldikdə nəzarətçilərin dəyişdirilməsi üçün federal hökumətə müzakirə edilməyə təqdimat verirlər.

Çin Xalq Respublikası, Cənubi Koreya kimi ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin kənar orqanlarının idarə nəzarət orqanlarına qanunvericiliklə peşə yardımını göstərməsi müəyyən edilmişdir. Çin Xalq Respublikasında nazirlik və baş idarələrdə nümayəndə aparatlar fəaliyyət göstərirlərki, onlar həm Nəzarət Nazirliyini həmçinin işlədikləri nazirlik və baş idarəyə tabe olurlar. Belə nümayəndə aparatda işçilərin təyin olunmasında Nəzarət Nazirliyi ilə hesablaşırlar. Beləliklə, daxili nəzarət ilə kənar nəzarətin vəhdəti təşkil olunur.

Türkiyədə Hesablama Palatası orqanı- Hesablama Məhkəməsi adlanır. Bu orqanın funksiyası iki yerə ayrılır: audit və məhkəmə.

Audit funksiyası dövlət idarəetmə orqanları fəaliyyətində maliyyə auditinin aparılmasını əhatə edir. Məhkəmə funksiyası auditorların gəldiyi nəticəyə əsasən məhkəmə hökmü və sanksiyaların tətbiqindən ibarətdir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, dövlət maliyyə nəzarət orqanları xarici ölkələrdə maliyyə sisteminin idarə edilməsində əsas və aktiv rola malikdir. Dövlət maliyyə nəzarət orqanları demək olar ki, müstəqildir, onların fəaliyyəti məhsuldar və səmərəlidir.

Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, nəzarət orqanlarının fəaliyyəti ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif formalarda tənzimlənir. Lakin hələ də dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin əsasını təşkilatların qanunvericiliyə, norma və qaydalara riayət etməsi təşkil edir. Hal-hazırda dövlət nəzarət sisteminin fəaliyyətinin daha da səmərəli olması, inkişaf etməsi idarəetmənin mürəkkəbləşməsi ilə bağlı olaraq ən

zəruri məsələdir. Beləki nəzarət sisteminin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq təkmilləşməsi dövlətin iqtisadi inkişafının təminatıdır.

Ölkəmizdə xarici ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyətindəki müsbət cəhətlərin tətbiq edilməsi nəzarət işinin inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanan nəzarət sistemi ölkədə dövlət əmlakının qorunmasında, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsində, büdcə kəsininin azaldılmasında öz əksini tapır.

FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏT SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi dəyişikliklər gətirdiyi indiki şəraitdə maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Bu isə dövlət maliyyə nəzarət sisteminin təkmilləşməsini dövlət quruculuğunda vacib vəzifə kimi qarşıya qoyur. Respublikamızda aparılan islahatlar, xəzinədarlıq sisteminin yaradılması, dövlət orqanlarına səlahiyyətlərinə aid olmayan nəzarət-təftiş əməliyyatlarının keçirilməsinin qadağan edilməsi və digər tədbirlər ölkədə maliyyə nəzarət sisteminin təkmilləşməsini, beynəlxalq standartlar əsasında yenidən qurulmasını zəruri edir. Maliyyə nəzarətinin inkişafı əsasən audit xidmətinin fəaliyyətinin genişlənməsi, nəzarət sistemində əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və s. nəzərdə tutur.

Qeyd etməyi lazım bilirik ki, respublikamızda auditin təşkili və fəaliyyətində bir çox problem hələlik öz həllini tapmayıb. İnkişaf etmiş ölkələrdə demək olar ki, bütün sahələr audit nəzarətindən keçir.

Respublikamızda şəffaflığın təmin edilməsində auditin fəaliyyətinə daha da geniş rol verilməlidir. Bunu normal qəbul etmək mümkün deyil ki, “Audit xidmətinin təşkili” haqqında qanunda da Azərbaycan Respublikasındakı şirkətlərin illik audit yoxlamasından keçməsinin mütləq olması müəyyən edilməmişdir. Respublikamızda maliyyə nəzarətinin və əsas audit nəzarətinin təkmilləşməsi iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir. Maliyyə nəzarəti sahəsində aparılan islahatlar, bəzi nəzarət orqanlarının ləğv edilməsi, müasir tələblərə cavab verən yeni qurumların yaradılması hesabına dövlət maliyyə nəzarəti möhkəmləndirilmişdir. Parlament yanında Hesablama Palatası, müstəqil auditor şirkətləri və s. bu qəbildən olan orqanlardır. Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin təstiqinə, icrasına nəzarəti həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinə kömək məqsədini həyata keçirir, dövlət mülkiyyətinə, pul vəsaitlərinə nəzarət edir. Hesablama Palatası

tərəfindən nəzarət Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankını, kommertiya banklarını, bütün hüquqi şəxsləri, sığorta firmalarının və s. təşkilatları əhatə edir.

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarət sisteminin əsas strukturlarından olan Hesablama Palatasının fəaliyyətində obyektiv səbəblərlə əlaqədar bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Belə ki, maliyyə nəzarət sisteminə münasibətdə qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Bu hal Hesablama Palatasının səalhiyyəti, idarəetmədə onun rolu məsələlərində dolaşılıq yaradır. Hesablama Palatasının fəaliyyətində kadr, informasiya və başqa təminatlarla bağlı məsələlərdə ziddiyyətlər mövcuddur.

Dövlət maliyyə nəzarət sisteminin fəaliyyətində Hesablama Palatasının daha da təkmil olması üçün onun funksiyalarına aşağıdakıların əlavə olunması qənaətbəxşdir.

- ✓ Bütün maliyyə vasitələrinin idarə olunmasına nəzarət,
- ✓ Maliyyə-iqtisadi siyasət sahəsində hökumət qərarlarının qəbul olunması üçün informasiyaların keyfiyyətinin yoxlanılması,
- ✓ Dövlətin daxili və xarici borclarında yaranan vəziyyətə nəzarət,
- ✓ Özəlləşdirmə sahəsində audit,
- ✓ Özəlləşdirmə səmərəliliyin qiymətləndirilməsi,
- ✓ İqtisadi maliyyə fəaliyyətində dövlətlərarası sazişlərin həyata keçirilməsinin auditi,
- ✓ Xarici dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların Azərbaycan Respublikasına borclarının vaxtında və tam ödənilməsinə nəzarət,
- ✓ Korrupsiya faktlarının aşkarlanması və aradan qaldırılması haqda təkliflər verilməsi,
- ✓ İslahatların yerinə yetirilməsinin auditi.

Azərbaycanda Hesablama Palatası büdcə məsələləri barədə məsləhət verən, yəni məşvərətçi orqan kimi də fəaliyyət göstərməlidir. Hesablama Palatasının tövsiyələri maliyyə və büdcə qaydalarının tərtib olunmasında əsas yer tutmalıdır. Azərbaycanada dövlət auditi öz işini dünya təcrübəsində qəbul olunmuş audit qruplarına uyğun həyata keçirməlidir.

Hazırda Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının təkmilləşməsi işinə xüsusi diqqət verilir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi yaradılmışdır.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi büdcə xərcləri üzrə büdcə təşkilatları qarşısında dövlət adından öhdəlikləri qəbul edən icra hakimiyyəti orqanıdır. Agentlik dövlət vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi işində cari nəzarəti həyata keçirir. Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin fəaliyyəti bunlardan ibarətdir: büdcə təşkilatlarının fəaliyyətinə görə əvvəlcədən büdcə öhdəlikləri götürür, yaranan kredit borclarının ödənişini yerinə yetirir, gəlirlərin büdcəyə daxil olmasını, xərclərin ünvanlı istifadə olunmasını tənzimləyir, dövlət xəzinədarlığının inkişafını təmin edir.

Azərbaycanda Xəzinədarlıq sisteminin təşkili nəzarətdə müsbət nəticələr verir. Belə ki, xəzinədarlıq sistemi ilə büdcədən kənar fondların icrasında vəsaitlərin yığılması və xərclənməsinə nəzarət daha da güclənmiş, maliyyə idarəetməsində səmərəlilik artmışdır. Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi büdcə icrası haqqında olan məlumatların təhlilini beynəlxalq standartlara uyğun olaraq aparılmasını təmin edir. Yəni büdcə vəsaitləri üzrə hesabatlar təstiq olunmuş standartlara uyğun işlənir.

Ölkəmizdə maliyyə resurslarından səmərəli istifadə məqsədilə xəzinədarlığın hüquqi bazası yaradılıb. Dövlət vəsaitlərinin son təyinatına çatdırılması və maliyyə sərfiyyatının vahid xəzinə hesabı ilə həyata keçirilməsi təmin edilib. Büdcə təşkilatlarının, dövlət büdcəsindən yardım olan təşkilatların, eləcə də büdcədən kənar dövlət fondlarının rüblük və illik maliyyə hesabatlarını dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinə göndərməsi üçün hesabat sisteminin elektron forması müəyyən edilmişdir. Bununlada məlumatların təhlükəsizliyi təmin edilir, hesabatların təqdim edilməsində zaman sərfi azalır. Müasir sistem məlumatların vahid bazada yerləşməsinə təmin edərək həm də hesablara elektron nəzarəti həyata keçirir. Hazırda dövlət vəsaitlərinin düzgün idarə olunması, cari vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün lazım olan vəsaitlərin nəzərdə tutulması, kredit sərəncamlarına veriləcək xərclərin müəyyənlişməsi üçün əsas məlumat mənbəyi xəzinədarlıq hesab

olunur. Xəzinədarlığın apardığı xəzinə uçotu və hesabatı büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarəti müəyyən edir, istifadə edilməyən ehtiyat vasitələrini aşkar edərək dövrüyyəyə cəlb edir, büdcədən kənar vəsaitlərin daha vacib tədbirlərin maliyyələşməsinə yönəlməsini təmin edir və beləliklə dövlət vəsaitlərinin düzgün idarə olunması üçün şərait yaradır. Maliyyə nəzarətinin səmərəli istifadəsini təmin etməklə, bu vəsaitlərin xərclənməsində xəzinədarlıq büdcə icrasına ilkin nəzarəti də yerinə yetirir. Dövlət maliyyəsinin vahidliyi və səmərəli istifadəsi yalnız belə təmin edilə bilər.

Respublikamızda Xəzinədarlığın fəaliyyətinin daha da təkmilləşməsi üçün mühüm işlər görülür və nəaliyyətlər əldə edilir. Göstərilən bu təkliflərin reallaşması xəzinədarlıq işinin təkmilləşməsinə yardım edəcəyini düşünürük:

- Büdcənin idarə edilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə büdcə təşkilatlarının sayının azaldılması;
- Xəzinədarlıq orqanlarının inkişafı üçün rayon və şəhərlərdə büdcədən maliyyələşən emal və istehsal sahələrinin təşkili;
- Əvvəlki ən azı iki ilin icra göstəricilərinin cari ilin büdcə layihəsindəki göstəricilərlə müqayisəli təhlilini aparmaq
- Büdcə təşkilatları tərəfindən hesabatların düzgün və vaxtında verilməməsi halları müəyyən edildikdə buna qarşı mübarizəni gücləndirmək;
- Aparılan araşdırmalar obyektiv və qərsiz olmalıdır, təhlil aparılarkən nəticə və təkliflər əsaslandırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə edilməsi Agentliyi dövlət borcalmalarının yerinə yetirilməsini təmin edərək dövlət borclarının və başqa dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına borclarının hesabatını aparmaq məqsədi ilə yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti büdcə fondlarının, dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlərin səmərəli və məqsədli xərclənməsində dövlət maliyyə nəzarətini yerinə yetirən orqandır. Bu orqanın fəaliyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dövlət büdcəsinin məqsədli xərclənməsi üzrə dövlət maliyyə nəzarətini aparır.
- Dövlət büdcəsi hesabına olan kreditlərin xərclənməsi üzrə dövlət maliyyə nəzarətini yerinə yetirir.
- Maliyyə nəzarətinin aparılmasında aşkarlanan nöqsanları və onların yaranma səbəblərinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər həyata keçirir.

Vergi nəzarəti ölkə iqtisadiyyatının inkişafında vergi tənzimlənməsini həyata keçirir. Hazırda vergi qanunvericiliyində cəza nəzərdə tutulmur. Vergi ödəyicilərinə maliyyə sanksiyalarının tətbiqində qaydalar qənaətbəxş deyildir. Belə ki, bir dəfə səhv edən vergi ödəyicisi ilə uzun müddət vergiləri ödəməyənlərə tətbiq olunan eyni xarakter daşıyır.

Dövlət cərimələrin alınmasında deyil, vergilərin vaxtında və tam ödənilməsində maraqlı olmalıdır. Bunun üçün vergi xidməti orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında mövcud münasibətlərin xarakterini dəyişmək lazımdır. Vergi orqanı əməkdaşlarının vergi ödəyicilərinin köməkçisinə çevirilməsinə nail olunması ən mühüm addımdır. Vergidən yayınma hallarına ən çox maliyyə bazarında rast gəlinir. Bu nöqsanları yalnız yoxlamalar vasitəsilə aşkara çıxartmaq mümkün olmur.

Vergi xidməti orqanları daxili və beynəlxalq informasiya şəbəkəsinə qoşulmalıdır. Vergi ödəyiciləri üzərində nəzarət sistemi olmalıdır, vergi ödəyicilərinin uçotu barədə məlumat dövlət maliyyə nəzarət orqanlarındakı məlumat bazası ilə müqayisəsi aparılmalıdır. Bu da vergi ödəmələrinə daimi nəzarəti təmin edəcək. Vergilərin düzgün və yerində ödənilməsi üçün qeydiyyat sistemi yaradılmalı, hər vergi ödəyicisinin fərdi qeydiyyat nömrəsi olmalıdır.

Respublikamızda vergi islahatlarının məqsədi beynəlxalq normalara uyğun vergi sistemi yaratmaqdır. Fikrimizcə bu islahatlar aşağıdakıları əhatə edir:

- Dövlət zəruri məbləğdə gəlir əldə etməlidir. Vergilərin yığılması sistemli olmalıdır;
- Vergilərin sistemli yığılımı iqtisadi artımı stimullaşdırmalı, daxili məhsulun beynəlxalq bazarda rəqabətini təmin etmək üçün şərait yaratmalıdır;

- Vergi sistemi dövlət büdcəsinin gəlirlərinə yönəlməlidir;
- Vergi ödəyiciləri vergi qanunları, bu qanunlara dəyişikliklərlə məlumatlı olmalıdırlar;
- Vergi yığılmasında çəkilən dövlət xərcləri əlverişli səviyyədə olmalı, vergitutma sistemində anlaşıqsızlıq olmamalıdır.

Respublika iqtisadiyyatında aparılan islahatların əsas məqsədlərindən biri büdcəyə gəlirlərin artırılmasıdır. Vergi xidməti və vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi iqtisadi inkişafda əsas meyardır. Vergi orqanlarının vergi nəzarətini düzgün təşkil etməsi bu məqsədlərin əldə olunması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Vergi orqanlarının fəaliyyəti və vergilərin sayı elə təşkil edilməlidir ki, könüllü vergi ödəyiciləri çoxalsın. Bununla əlaqədar “Vergi Məcəlləsi”nin tam tətbiq edilməsi üçün normativ hüquqi sənədlər tərtib edilərək istifadəçilərə çatdırılmalıdır.

Məlumdur ki, bütün müəssisə və təşkilatların mühasibat uçotunun düzgün hesabatları iqtisadiyyatın hər bir atributunu dəqiq təhlil etməyə imkan yaradır. Ümumiyyətlə, uçotu düzgün aparılmayan ölkədə iqtisadi, maliyyə, qiymət, vergi siyasəti iqtisadi siyasətdə olan başqa siyasətlərlə uzlaşa bilməz. Dövlətin uçot siyasəti tarixən bütün dövrlərdə onun iqtisadi siyasətinin əsası olmuşdur. Ona görə də uçot əsasında tərtib olunan hesabatlar dövlətin nəzarətində olmalı, daimi təhlil edilməli və müsbət təkliflər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında uçot siyasətini yeniləşdirərək bu sahədə beynəlxalq standartlara uyğun normativ hüquqi bazanı yaratmaq əsas tələblərdən biridir. Respublikamızda maliyyə nəzarətinin beynəlxalq tələblər səviyyəsində təşkil edilməsi ölkədə büdcə kəsrinin azalmasına, büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadə olunmasına səbəb olar. Bu isə əhalinin həyat səviyyəsinin, ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafına zəmin yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət maliyyə orqanlarını fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün ölkəmizdə maliyyə nəzarətinin vahid konsepsiyası işlənməlidir. Bu konsepsiyada maliyyə nəzarətinin hüquqları, nəzarət orqanlarının hüquqi statusu, nəzarətin forma və metodları, nəzarət orqanları ilə başqa dövlət idarəetmə orqanları

arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmləri göstərilməlidir.

Fikrimizcə dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının təkmilləşdirilməsi yolunda ən mühüm istiqamətlər: nəzarətin kefiyyətinin artırılması, nəzarət orqanlarının koordinasiya şurasının təşkil edilməsi, hesabatların təkmilləşdirilməsi, maliyyə nəzarətinə müstəqil auditorların geniş cəlb edilməsi, nəzarət orqanlarının işinin əlaqələndirilməsi, kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaq və s.

Apardığımız tətqiqatlar göstərir ki, respublikamızda maliyyə nəzarəti sisteminin hazırki dövrün tələblərinə müvafiq təşkil edilməsi və təkmilləşdirilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin beynəlxalq tələblər səviyyəsində təşkil olunması dövlətin maliyyə siyasətinin inkişafına dövlət fondlarına maliyyə vəsaitlərinin vaxtında daxil olmasına, həmçinin dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadəyə səbəb olacaq. Bu isə ölkənin sosial və iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə imkan verəcəkdir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanarkən Respublika şəraitinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır, daha doğrusu, Azərbaycan üçün dövlət maliyyə sisteminin təşkilati strukturunda faydalı məqamlardan istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin bu sahədə təcrübəsini Azərbaycanda tətbiq edərkən tarixi, milli ənənələri, mədəniyyəti, sosial psixologiyanı nəzərə almaq zəruridir. Xarici ölkələrin maraqlı təcrübəsi respublikamızda ciddi təhlil edildikdən sonra tətbiq edilə bilər.

Bizə belə gəlir ki, real dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması üçün nəzarətin səmərəliliyinə xələl vermədən, ona sərf olunan məsrəflərin və vaxtın azaldılması, sistemli informasiya axınının yaradılması zəruridir. Dövlət maliyyə nəzarətinə xərcləri minimuma salmaq üçün müxtəlif orqanların fəaliyyəti ciddi əlaqələndirilməlidir. Nəzarət orqanlarının hər birinin funksiyası dəqiq müəyyənləşdirilərək, onların vəzifə bölgüsü dəqiqləşdirilməlidir ki, bu da fəaliyyətdə

məsuliyyətin artmasına səbəb olur. Beləliklə, hər nəzarət funksiyası dövlət maliyyə nəzarətinin müvafiq orqanına təhkim edilməlidir. Səlahiyyətin düzgün yönəldilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Nəzarət sisteminin hər bir orqanının fəaliyyəti dəqiq təyin edilməzsə, nəzarətin səmərəsi lazımı səviyyədə ola bilməz, resurslardan düzgün istifadə edilə bilməz və nəticədə nəzarətin nüfuzu aşağı düşər.

Səlahiyyətlərinin düzgün bölünməsindən başqa nəzarət orqanlarının adekvat qarşılıqlı təsir mexanizmləri də olmalıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının təkmilləşməsində ən mühüm amillərdən biri bu orqanların nəzarəti qarşılıqlı fəaliyyətdə yerinə yetirmələridir, yəni sistemin bütün orqanlarının işi əlaqələndirilməlidir. Fikrimizcə, belə əlaqələndirmə dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının fəaliyyətində təkrarlığın aradan qalxması yollarını müəyyənləşdirər. Əlaqələndirmə mexanizminin tətbiqi dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının səlahiyyətini məhdudlaşdırmadan bu sahədə vahid sistem yaradılmasında əsas rol oynayır. Belə bir sistem olmadan dövlət maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən birgə, razılaşdırılmış fəaliyyət formal xarakter daşıyır, bu sistemin reallaşmasından ötrü müvafiq nəzarət vasitələri olmalıdır və onun normativ hüquqi bazası yaradılmalıdır. Ona görə də vahid təşkilədiçi struktur nəzarət orqanları nümayəndələrindən ibarət tam müstəqil kollegial orqan kimi təşkil edilə bilər.

Ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarət orqanları sisteminin təkmilləşməsində kadrların hazırlanması, ixtisasartırma sisteminin təşkili çox mühümdür. Bunun üçün ali təhsil bazasında kursların təşkil edilməsini onların tədris materialları ilə təmin olunmasını nəzərdə tutulur. Bəzi dövlət nəzarət orqanları öz işçilərinin ixtisaslarını artırmaq üçün aparıcı universitetlərlə saziş bağlayırlar. Ancaq fikrimizcə, bitkin dövlət maliyyə nəzarət sistemi yaradılmasında bütün orqanlar üçün perspektivli olan Dövlət Nəzarət Akademiyası yaratmaq zəruridir. İslahatların ilkin mərhələsində universitetlərin nəzdində kurslar təşkil edilməsi məqsədəuyğundur. Bu kurslara dövlət maliyyə nəzarət orqanlarından ən layiqli gənc mütəxəssisləri göndərmək lazımdır. Professor-müəllim heyəti baxımından problem olmaz çünki, respublikada yüksək ixtisasları mütəxəssis çoxdur. Əgər bu məsələ lazımı səviyyədə öz həllini

taparsa, yəni yaxşı tədris proqramları tərtib olunsa, beynəlxalq fondlar, beynəlxalq təşkilatlardan yüksək hazırlıqlı mütəxəssislər bu işə cəlb olunsa, Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarət sahəsində kadr hazırlığı üçün beynəlxalq səviyyədə sistem təşkili mümkün olar. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu problemin həlli çox səmərəli nəticələnir.

Ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarətinin beynəlxalq səviyyəyə yaxınlaşması üçün qabaqcıl xarici ölkələrin təcrübəsini tətbiqini təmin edən Elmi-tədqiqat institutunun yaradılması məqsədəuyğundur.

3.2 Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində auditorun rolu.

“Audit” latın sözü “audio” sözündən yaranmışdır. Bu, kifayət qədər qədim tarixi olmaqla “dinləyici” mənasını verir. Auditor peşəsi bir neçə yüz illik tarixə malikdir. Belə ki, hələ orta əsrlərdə Roma və Misirdə ayrı-ayrı şəxslər vergi toplantısı üzərində yoxlamalar aparırdılar.

Auditorun yaranma səbəbi müəssisə rəhbərləri ilə bu müəssisələrə sərmayə yatırın səhmdarların maraqlarının tənzimlənməsi olmuşdur. Səhmdarlar müəssisə rəhbərliyinin hazırladığı maliyyə hesabatları ilə tam razılığa gələ bilmirdilər. Müəssisə müflis olduqda sərmayə qoyanlar çətin vəziyyətdə qalırdı. Səhmdarlar maliyyə hesabatlarının etibarlı, aydın olmasını tələb edirdilər. Belə olduqda maliyyə hesabatlarının yoxlanması üçün səhmdarların etibar etdiyi auditorlar dəvət olunurdu.

Auditorun vəzifəsi düzlüklə fəaliyyət göstərmək idi. Əvvəllər onların mühasibat uçotunu təkmil bilməsi vacib sayılırdı. Müəssisələrdə getdikcə əməliyyatların genişlənməsi peşəkar hazırlıqlı auditorlara tələbi artırdı.

Audit fəaliyyətinin əsas məqsədi maliyyə mühasibat hesabatlarının və icra olunan əməliyyatların qanunvericilik aktları ilə uyğun olduğunu müəyyən etməkdir.

Auditorun qarşısında duran vəzifələr bunlardır.:

➤ Qeyri-düzgün olan maliyyə hesabatlarını aşkar etmək və düzgün olanı təsdiq etmək.

- Müəssisənin fəaliyyətində gəlir və məsrəflərin hesabatlarda dəqiq göstərilməsini müəyyən etmək.
- Hesabatların tərtib edilməsində müvafiq qanunvericiliyə və normativ sənədlərə əməl olunmasını öyrənmək.
- Maliyyə ehtiyatlarından, əsas dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadəni müəyyənləşdirmək.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə fəaliyyətində etibarlı informasiyaların olması çox vacibdir. Başqa sözlə mühasibat uçotu göstəricilərinin düzgün olması üçün bu hesabatlar audit yoxlamasından keçir.

Müasir dövrdə dövlət maliyyə nəzarəti elə bir strukturdur ki, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində ondan istifadə olunması ilə mövcud vəziyyət və faktlar dəqiq araşdırılır. Bu da bütün fəaliyyət sahələrinin inkişafına öz təsirini göstərir. Bu baxımdan idarəetmə sistemində nəzarətin keyfiyyətli aparılmasında və onun təkmilləşdirilməsində auditin rolu əsaslı rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə etdikdən sonra, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar dövlət maliyyə nəzarət sisteminin təkmilləşməsi və yenidən qurulması məqsədi ilə audit xidməti yaranmışdır.

1994-1996-cı illərdə respublikamızda müstəqil audit fəaliyyətinin təşkili üçün normativ-hüquqi aktlar müəyyən edildi. 1994-cü il sentyabrın 16-da, “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 1995-ci il iyunun 20-də “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında əsasnamə” qəbul edilmiş və 1996-cı ilin aprelindən etibarən Auditorlar Palatası fəaliyyətinə başlamışdır.

Auditorlar Palatasının ilk fəaliyyətə başladığı dövrlərdə xeyli işlər görülmüşdür. Bunun nəticəsində 1996-cı ildən 2000-ci illər ərzində audit xidmətlərinin həcmi 4.7 dəfə artaraq, 3.3 milyard manatdan 15.6 milyard manata çatmışdır.

Auditorlar Palatasının vəzifəsi Respublikada audit xidmətini təşkil etmək və nəzarət fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirməklə müəyyən edilir. Onuda qeyd edək ki, audit təşkilatları vəzifələrini lazımı səviyyədə

yerinə yetirməzsə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyətə cəlb edilə bilərlər.

Audit fəaliyyəti sifarişçi ilə müqavilə əsasında sahibkarlıq fəaliyyəti olmaqla maliyyə hesabatlarını, mühasibat sənədlərini, vergi ödənişlərini, maliyyə öhdəliklərini yoxlamaqla yanaşı, maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yüksək səviyyədə idarə olunması, məsrəflərin səmərəli sərf olunması ilə əlaqədar təkliflər hazırlayır.

Audit nəzarəti dövlət idarəetmə nəzarəti sisteminin mühüm tərkibi olmaqla, müəssisələrin daha səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasının “Auditor xidməti haqqında” qanunda göstərilir ki, audit nəzarəti məcburi və könüllü ola bilər. Qanunvericilik aktlarına əsasən dövlət nəzarət orqanlarının qərarı ilə aparılan audit məcburi, qalan hallarda könüllü hesab olunur.

Maliyyə sahəsində şəffaflığın artırılması məqsədilə Auditorlar Palatası və Vergilər Nazirliyi arasında partnyorluq sazişi bağlanmışdır ki, bunun nəticəsində məcburi audit olunmalı müəssisə və təşkilatlarda şəffaflığın artırılmasına nail olunmuşdur.

Azərbaycan respublikasının qanunvericiliyinə görə məcburi audit yoxlamasından keçməli olan vergi ödəyiciləri vergi orqanlarına təqdim etdikləri hesabatla bərabər audit rəyində təqdim etməlidirlər. (Vergi məəcəlləsi 16.1.4). Məcburi audiddən yayınma və ya audit rəyini təqdim etməməyə görə vəzifəli şəxslərə 300-600, hüquqi şəxslərə 1500-2500 manat maliyyə sanksiyası tətbiq oluna bilər. (İnzibati Xətalar məəcəlləsi 247.3-cü maddə)

Könüllü audit auditorla və ya auditor firması ilə iqtisadi subyektin qərarı üzrə bağlanmış müqaviləyə görə həyata keçirilir. Bu zaman görülən işin həcmi sifarişçi təyin edir.

Müasir şəraitdə Respublikamızda şəffaflığın artırılması yolunda maliyyə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsində nəzarət növləri arasında əlaqələrin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövlət nəzarəti ilə qeyri-dövlət nəzarəti arasında fərqlər olsa da, onların məqsədi idarəetmənin keyfiyyətini artırmaq,

şəffaflığı təmin edərək iqtisadiyyatın bütün sahələrində səmərəliliyin yüksəldilməsindən ibarətdir. İqtisadiyyata özəl bölmənin artdığı indiki şəraitdə qeyri-dövlət nəzarətinin də fəaliyyəti genişlənir.

Azərbaycanda bir sıra qanunvericilik aktlarında dövlət nəzarəti çərçivəsində qeyri-dövlət nəzarətinin tətbiq olunması müddəaları göstərilir. Bununla belə elə bir normativ sənəd hazırlamaq məqsədəuyğun olar ki, bu sənəddə dövlət nəzarət orqanları nümayəndələri ilə qeyri-dövlət nəzarətçilərinin birlikdə fəaliyyəti üçün davranış normaları yoxlama qaydaları və başqa məsələlər müəyyənləşdirilsin.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşməsi yolunda nəzarət orqanlarının birgə fəaliyyətinin təmin edilməsi əsas problemlərdən biridir.

Hal-hazırda respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün auditin tətbiqi əsas iqtisadi addım olaraq önə çəkilir. Audit maliyyə intizamının artırılması, vəsait xərclənməsində şəffaflığın təmin edilməsi üçün əsas vasitələrdən biridir.

Azərbaycanda audit fəaliyyəti Auditorlar Palatası tərəfindən tənzimlənir. Xidməti dövründə Palata ölkədə şəffaflığın artırılmasına nail olmuşdur, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq auditorların fəaliyyətinə nəzarət sistemini yenidən qurmuşdur.

Maliyyə nəzarəti vasitəsilə müəssisə və təşkilatların xərcləri və iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirilir. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətini və inkişafını qiymətləndirməyi asanlaşdırmaq üçün xərcləri plan və faktiki olmaqla təsnifləşdirilir.

İqtisadi səmərəliliyi müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur.

$$S = P_x/F_x$$

Burada S – səmərəlilik, P_x – plan üzrə çəkilən xərcləri, F_x – faktiki çəkilmiş xərclər.

$$S = F_r/P_x$$

F_r – faktiki əldə olunmuş nəticədir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət və qeyri-dövlət nəzarət orqanları arasında qarşılıqlı fəaliyyət və təcrübə mübadiləsi nəzarətin təkmilləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlət və sərbəst maliyyə nəzarətçilərinin birgə fəaliyyətinin tənzimlənməsi

standartlar əsasında olmalıdır. Bu standartlarda dövlət nəzarət orqanı nümayəndələri ilə müstəqil auditorlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin davranış prinsipləri, mübahisəli məsələlərdə razılaşma qaydaları göstərilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin metodoloji əsasları standartlaşdırılmış, audit xidməti isə bazar münasibətlərinin inkişafına uyğun fəaliyyət göstərir.

Audit yoxlamaları dövlət orqanlarının apardığı nəzarəti əvəz etmir və onu inkar etmək niyyətini güdmür. Müstəqil audit xidmətinin məqsədi özəl müəssisələrin fəaliyyətində nəzarəti gücləndirməkdən ibarətdir.

Müstəqillik auditin əsas prinsipidir. Müstəqillik dedikdə öz rəyində auditorun kənar təsirlərə məruz qalmaması başa düşülür. Audit nəzarətinin rəyi iqtisadi məsələlərin həlli üçün əsas mənbə sayılır. Ona görə də bütün dövlətlərdə audit sət tənzimlənir. Audit fəaliyyətinə bəzi ölkələrdə dövlət müdaxilə edir, onların işinə nəzarəti həyata keçirir.

Rusiyada dövlət auditin öhdəliklərini müəyyənləşdirir, ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynayan müəssisələrin məcburi auditini təşkil edir. Bu tənzimləməni Rusiya Prezidenti nəzdində yaradılan auditor komissiyası aparır. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətini həyata keçirən Auditorlar Palatası öz fəaliyyətində ölkənin qanunvericilik aktlarının tələbləri əsasında dövlət tənzimlənməsi və inkişafını təmin edir, dövlətin və auditorların mənafeyini müdafiə edir, onlar üzərində nəzarəti həyata keçirir. Rusiya Federasiyasında Auditorlar Palatası dövlət orqanları ilə birgə fəaliyyət göstərir. Audit fəaliyyəti ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif formada yerinə yetirilsə də, auditin idarə olunması müstəqil auditorlara məxsusdur. Auditorların müstəqilliyi dövlət nəzarətçilərinin müstəqilliyindən dəfələrlə artıqdır.

Azərbaycanda hazırkı şəraitdə dövlət maliyyə nəzarət orqanları ilə Auditorlar Palatasının birgə fəaliyyəti, eləcə də dövlət nəzarətçilərinin öz fəaliyyətlərində auditor xidmətindən yararlanması məqsədəuyğun hesab edilir. Müstəqil auditor xidmətindən istifadə olunacaq nəzarətin mexanizmi, istiqamətlərinin müəyyən olunması zəruridir.

Auditorlar maliyyə və uçotun təhlil edilməsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdir və onlar obyektiv olmayan rəylər verdikdə məsuliyyət daşıyırlar, öz nüfuzlarını riskə atırlar. Sərbəst auditorlar təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətini sərbəst təhlil etmək hüququna malikdirlər, onlar müxtəlif təşkilatların fəaliyyətindəki maliyyə dayanıqlığının qanunauyğunluqlarını vaxtında və düzgün qiymətləndirməyi bacarırlar. Bu da maliyyə problemlərini qabaqlamaqda əhəmiyyətli rol oynayır.

Respublikamızda audit xidmətinin genişlənməsinə ehtiyac vardır. İcra hakimiyyəti orqanlarında xidmət göstərən nəzarət yoxlama quruluşlarının ləğv edilməsi audit fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan yaratmışdır. Audit xidmətindən respublikada fəaliyyət göstərən bütün şirkət, idarə, müəssisələrdən istifadə olunmalıdır.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq respublikada dövlət müəssisələrinin, sahibkarlıqla məşğul olan şirkətlərin Beynəlxalq Audit Standartlarına uyğun audit yoxlamalarından keçmələri məqsədəuyğundur. Bu müəssisələrin illik maliyyə hesabatlarına auditor nəzarəti onların öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə müsbət nəticələrə səbəb olar.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə auditor nəzarəti iki yerə ayrılır: Daxili audit və kənar audit.

Daxili audit nəzarət sisteminin mühüm və ayrılmaz elementidir. Daxili audit müəssisələrin fəaliyyətində şəffaf informasiya mühiti yaradaraq, onların səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Bir sıra dünya ölkələrində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün daxili audit məcburi sayılır. Daxili audit nəzarət orqanı olaraq bir ştat kimi müəssisələrdə fəaliyyət göstərir və ancaq müəssisə rəhbərinə tabe olur. Daxili audit xidməti müəssisələrdə hər bir şöbənin, məsul işçilərin öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə məsuliyyəti artırır və qanunsuz əməliyyatlara yol verilməsinin qarşısını alır.²²

²²“Daxili audit” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, 22 may 2007

Fikrimizcə, dövlət maliyyə nəzarət orqanlarının öz fəaliyyətlərində daxili auditdən istifadə etməsi yoxlamanın həcmi və xərcləri xeyli dərəcədə azaldır ki bu da dövlət maliyyə nəzarət sisteminin səmərəliliyini artırır. Bunun üçün müəssisədə daxili auditin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən sənədlər, eləcə də bu işin səmərəliliyinə təminat üçün müəssisə rəhbərinin zəmanəti hazırlanmalıdır. Daxili audit xidmətinin fəaliyyət planı Hesablama Palatası ilə razılaşdırılmalıdır, nəzarətin nəticələri barədə Hesablama Palatasına məlumat verilməlidir.

Auditin inkişaf istiqamətləri müəssisələrin inkişafı ilə əlaqələndirilməlidir. Daxili audit funksiyasına, roluna görə müəssisənin inkişaf istiqaməti kimi qiymətləndirmək zəruridir. Daxili auditin tələblərinə uyğun olaraq müəssisənin fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesi istər idarəetmə, istərsə də istehsalda öz müsbət təsirini göstərir.

Kənar audit sərbəst auditorlar və ya auditor firmaları həyata keçirir. Bu nəzarət müqavilə əsasında maliyyə hesabatlarının yoxlanılması məqsədilə aparılır. Kənar auditin əsas cəhəti odur ki, bu nəzarəti yerinə yetirənlərin müəssisə ilə bağlı heç bir marağı olmur. Bu zaman auditorların müəssisələrin məsul işçiləri ilə qohumluq, xidməti əlaqələri olmamalıdır. Əks halda auditorluq hüququ ilə bağlı lisenziya ləğv edilə bilər.

Dünya iqtisadiyyatında audit xidməti son illərdə xeyli genişlənməmişdir. Qərbi ölkələrində böyük şirkətlərdə baş verən böhran audit fəaliyyətinin əhəmiyyətini önə çəkmişdir. Əvvəllər investorlar şirkətlərin maliyyə vəziyyətini diqqətdə saxlayırdılar. Lakin hazırda auditin təşkilini önə çəkərək idarəetmə sistemlərinin təkmilləşməsi daha aktualdır.

Azərbaycanda audit fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri üçün aşağıdakı təklifləri nəzərə alaq:

- Bu sahədə yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı;
- Bütün təşkilatlar audit fəaliyyətlərini mövcud hüquqi aktlara uyğun qurmağa çalışmalıdır. Səhmdar cəmiyyətlər öz fəaliyyətlərində audit xidmətinin genişlənməsinə nail olmalıdır;

- Stimullaşdırıcı tədbirlər görülməlidir;
- Beynəlxalq əməkdaşlıq təkmilləşdirilməlidir;
- Şirkətlər yeni texnologiya avadanlıqları ilə təmin edilməli müvafiq proqramla müasir texnologiyaya uyğunlaşma aparılmalıdır.

Hazırda Azərbaycan audit fəaliyyətinin, eləcə də bütün nəzarət sisteminin təkmilləşməsində inkişafa nail olmuşdur. Mərkəzi bankın fəaliyyətində istifadə edilən normativ sənədlər bu istiqamətdə təqdirə layiqdir. Bankın normativ aktlara əməl olunmasını müəyyən etməkdə Bankın Maliyyə Təftiş komissiyası məsuliyyət daşıyır. Bank fəaliyyətində daxili nəzarət mexanizmləri bank risklərinin minimuma endirilməsi üçün əsas vasitədir.

Auditin inkişafında ixtisaslaşmada əsas amildir. Müəssisələrin fəaliyyət yönümü fərqlidir. Ona görə də müəssisələrin fəaliyyət istiqaməti, inkişaf xüsusiyyətinə görə auditin təşkili fərqlənməlidir. Sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrində ekoloji audit xidmətlərinə yer verilməlidir. Müəssisənin xərclərinə ətraf mühitə təsirlə əlaqədar yaranan xərclərdə daxil edilməlidir. Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilik aktlarına riayət olunması, ətraf mühitə dəyən ziyanın qarşısının alınması üçün tədbirlərin aparılması zəruridir. Bu istiqamətdə xərclərin hesablanması və ödənilməsi üzrə auditin obyektiv fəaliyyəti həm müəssisə həm dövlət həm də cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Auditin inkişafında onun təşkili və tənzimlənməsində keyfiyyət amili vacib məsələdir və bu amil müəssisənin fəaliyyətinə mühüm təsir edir. Audit fəaliyyətinin təhlili keyfiyyətliliyin müəyyən edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Daxili auditin keyfiyyət tənzimlənməsi üçün iki istiqamətə fikir verilməsi vacibdir. Birinci istiqamət keyfiyyətin inzibati üsullarla və ikinci istiqamət normativ hüquqi vasitələrlə tənzimlənməsidir.

Auditin inkişafı maraqların düzgün şəkildə müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Müəssisənin təşkilində müxtəlif maraqların nəzərə alınması maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin davamlılığı prosesində əksini tapır. Maraqlı tərəflər şəffaf və səmərəli qiymətləndirmə qabiliyyətinə malik daxili nəzarət və audit sisteminin olmasını tələb

edir. Bu tərəflər müəssisədaxili nəzarəti geniş təhlillər aparan, risk amillərini qiymətləndirən, yəni audit funksiyalarını yerinə yetirən struktur kimi qəbul edirlər. Maraqlı tərəflərlə əlaqələrin qurulması daxili auditin inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Daxili auditin inkişafında maraqlı tərəfləri iki cür fərqləndirmək olar:

- Müəssisədaxili maraqlar. Bu tərəflərə təsisçilər, menecerlər, səhmdarlar, işçi heyəti aiddir
- Müəssisədənkənar maraqlar. Bu maraqlı tərəflərə kreditorlar, investorlar və s. aid edilir.

Birinci tərəflər daxili auditin inkişafında müəssisədaxili maraqlar baxımından çıxış edirsə, ikinci tərəflər daha çox dövlət qurumlarının mənafeyini güdür. Ona görə daxili auditin inkişafı təkcə müəssisə daxilində deyil, həm də dövlət baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələdir.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafında bu məqsədlə kredit və yardım ayıran Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi maliyyə təşkilatları daxili nəzarət sistemi kimi daxili auditin inkişafında maraqlıdırlar.

Respublikamızda beynəlxalq tələblər səviyyəsində audit sisteminin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mükəmməl maliyyə nəzarət sisteminin təşkili üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Audit sisteminin təkmilləşməsi istiqamətlərini aşağıdakı mühüm vəzifələrin həll edilməsi ilə əlaqələndirmək zəruridir:

- Audit sistemində islahatların zəruri olmasını əsaslandırmaq, əsas istiqamət yollarını təyin etmək;
- Audit sisteminin təşkilati strukturunun təmin edilməsində müvafiq islahatların əsas aspektlərini müəyyənləşdirmək;
- Auditin normativ və metodoloji bazasının formalaşması üçün maliyyə nəzarətinin standartlaşmasının əsas vasitə olmasını əsaslandırmaq

Audit sisteminin inkişafında metodoloji və normativ bazanın təşkili aktualdır. Bu sahədə maddi texniki bazanın yaradılması, beynəlxalq standartların tətbiqi vacib məsələlərdir.

2010-cu il 1 yanvar tarixindən respublikamızda auditin beynəlxalq audit standartları çərçivəsində həyata keçirilməsi bu sahədə qabaqcıl təcrübənin tətbiq edilməsi kimi mühüm amillər “Auditor xidməti haqqında” Qanuna əlavə və dəyişiklikləri zəruri etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 5 sentyabr 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli fəaliyyət planı”nın qarşısında auditor xidmətinin inkişaf etdirilməsini əsas vəzifə olaraq qoyulması audit xidmətində normativ hüquqi aktların müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını vacib etmişdir. Qeyd edək ki, bununla yanaşı auditin qanunvericilik bazasında bəzi boşluqlar var ki, bu da xidmətin fəaliyyətində ciddi problemlər yaradır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Auditor xidməti prosesində auditə həyata keçirən rəhbər və vəzifəli şəxslərin vəzifə, hüquq və məsuliyyətlərinin qanunvericilikdə göstərilməməsi;
- Qanunvericilikdə ədalətli rəqabətin müəyyən edilməsi istiqamətində müddələrin öz əksini tapmaması;
- Qanunvericilikdə daxili nəzarət sisteminin zəruriliyinin təsbit olunmaması;
- Qanunvericilikdə şəffaflığın təmin edilməsinə dair müddələrin olmaması;
- Korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditorların məsuliyyət və öhdəliklərinin qanunvericilikdə göstərilməməsi;
- Auditorlar Palatasının ictimaiyyət qarşısında fəaliyyəti haqqda hesabatlılığının qanunvericilikdə müəyyən olunmaması;
- Daxili auditorlarla müstəqil auditorlar arasında əlaqələrə aid müddələrin olmaması

Auditor xidmətinin hüquqi bazasının təkmilləşməsi mövcud olan qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklərin daxil edilməsini zəruri edir. Auditin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi üçün bu istiqamətlər nəzərə alınmalıdır:

- Auditorların peşəkar etik davranış formalarına riayət etməsi;
- Orta və kiçik müəssisələrə aid audit standartlarının işlənməsi;

- Auditorların müstəqil fəaliyyətinə təhlükə hallarının olmaması;
- Hesabatlara görə audit məhsuliyətinin artırılması;
- İdarəetmə sistemi ilə audit arasında əlaqələrin vacibliyi;
- Auditorların seçilməsində və audit prosesində şəffaflığın təmini;
- Auditorlarla səlahiyyətli dövlət orqanları arasında münasibətlərin qanunvericilikdə göstərilməsi;
- Auditor hesabatının təsərrüfat subyektinin hesabatlarının bir tərkib hissəsi olaraq tanınması

Hal-hazırda Azərbaycanda auditin inkişafı üçün əsas problemlərdən biri zənnimizcə düzgün maraqlar sisteminin qurulmasını reallaşdırmaqdır. Auditor təşkilatları, auditorlar, dövlət orqanları maraqlarını aralarında razılaşdırmalıdırlar və bu maraqlar cəmiyyətin maraqları ilə uyğunlaşmalıdır. Bu problem həllini tapmayınca iqtisadi subyektlərlə audit təşkilatları arasında yalanşı auditor rəyləri mümkün olacaq. Buna görə də auditə tənzimləyən dövlət qurumlarının və auditor təşkilatlarının maraqlarının keyfiyyətə nəzarət göstəriciləri ilə uyğunlaşdırılması auditin inkişaf planında öz həllini tapmalıdır. Bu isə auditin inkişafında digər problemlərin həllini önə çəkir. Keyfiyyətsiz xidmətə görə auditorların məhsuliyəti, könüllü auditin genişlənməsinin təmin edilməsi həllini tələb edən problemlərdir. Audit sistemini beynəlxalq standart və təcrübə əsasında inkişaf etdirmək ölkədə auditor fəaliyyətini və keyfiyyətini yüksəltmək tələb olunur. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı nəzarət işinin səmərəli qurulmasını tələb edir ki, bu baxımdan nəzarətin müasir forması kimi dövlət auditinin qarşısında əsas vəzifələr dayanır. Nəzarət orqanlarının səmərəli və birgə fəaliyyəti dövlət resurslarından istifadə olunmasında şəffaflığı təmin edərək, korrupsiya hallarına yol verilməsi imkanını azaldar.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində dərin dəyişikliklərin baş verdiyi indiki vaxtda dövlət siyasətində büdcə və vergi intizamının üstünlük təşkil etməsi dövlət maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətini ikiqat artırır.

Maliyyə nəzarəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə həm müəssisələrin həm də dövlət və bələdiyyələrin pul vəsaitlərinin təşkili, bölüşdürülməsi və istifadə olunması üzərində nəzarəti həyata keçirir. Maliyyə nəzarəti maliyyə idarəedilməsinin əsasını təşkil etməklə maliyyə sisteminin səmərəli fəaliyyətinin vacib strukturuna çevrilir.

Maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini öyrənmək, daha aydın başa düşmək məqsədi ilə təsnifləşdirmə aparılır. Maliyyə nəzarəti mülkiyyət formasına, fəaliyyət sahəsinə görə, həyata keçirilmə vaxtına görə təsnifləşdirilir.

Mülkiyyət formasına görə dövlət maliyyə nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti kimi iki formada qruplaşdırılır.

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə siyasətinin aparılmasını təmin etməklə büdcə nəzarəti, vergi nəzarəti, büdcədən kənarlaşan fond və vəsaitlərə nəzarət kimi formalarla fəaliyyət göstərir. Bu nəzarət hər bir halda dövlətin maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsində kənarlaşmaların aşkar edilməsi və neqativ halların aradan qaldırılmasına yönəlidir. Bu nəzarət forması dövlət büdcəsinə gəlirlərin tam daxil olmasını təmin edərək, dövlət xərclərini minimuma salmaq məqsədini güdür.

Qeyri-dövlət sektorlara maliyyə nəzarəti onların vergilərin ödənilməsində, onlara ayrılan büdcə yardımlarının istifadəsində qanunçuluğa əməl olunmasında ifadə olunur.

Maliyyə nəzarətini bu dövlət orqanları həyata keçirir: Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikası Gömrük komitəsi və s.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin təstiqi və icrasına nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi dövlətin

maliyyə siyasətini işləyib hazırlayır və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Bütçə vəsaitlərinin qanunsuz xərclənməsi aşkar edildikdə maliyyələşmə məhdudlaşdırılır və cərimə tətbiq etməklə vəsait geri alınır.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi vergi məsələləri üzrə maliyyə nəzarətini həyata keçirir. Vergi orqanları vergilərin düzgün hesablanmasına, vaxtında və tam ödənilməsinə nəzarət edir. Vergi nəzarəti Azərbaycan Respublikasının “Vergi məəcəlləsi” ilə həyata keçirilir.

Ölkədə işgüzar fəaliyyət genişləndikcə, vergidən yayınma halları da çoxalır. Belə halların qarşısının alınması üçün bütün ödənişlərdə nağdsız hesablaşmalardan istifadə etmək, nisbətən zəif inkişaf etmiş sahələrə vergi güzəştləri tətbiq etmək yaxud vergidən azad etmək olar. Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərdən biri vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır.

Hal-hazırda Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sahəsində müəyyən problemlər və çatışmamazlıqlaqla vardır ki, bu problemlərin həlli nəzarətin təkmilləşməsinin əsasını təmin edər.

Maliyyə nəzarət sisteminin fəaliyyətində əsas problemlərdən biri maliyyə-bütçə qanunvericiliyinə düzgün əməl edilmədikdə aparılan tədbirlərin müəyyən qədər yumşaq olmasıdır.

Maliyyə nəzarətində əsas problemlərdən biri də audit fəaliyyəti ilə dövlət maliyyə nəzarəti arasında sıx əlaqələrin olmamasıdır. Maliyyə nəzarətinin təşkilində vahid qayda və normaların hazırlanmaması, bu sahədə kadr hazırlığının lazımı səviyyədə olmaması da maliyyə nəzarəti sferasının problemlərindəndir.

Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi, müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkil edilməsi vacib məsələdir. Bu məqsədlə nəzarətin təsirinin artırılması, nəzarət sisteminin koordinasiyası təmin olunmalıdır.

Maliyyə nəzarətinin inkişafı dövlətin qanunvericilik bazasının müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Belə ki, nəzarəti tənzimləyən normativ hüquqi baza elə qurulmalıdır ki, nəzarət demokratik dövlətə uyğun olan səviyyədə aparılsın.

“Çirkli pulların yuyulması haqqında” qanunun qəbulu və qabaqcıl ölkələrlə birgə fəaliyyət və əməkdaşlığın artırılması.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar arasında əlaqələrin gücləndirilməsi və nəzarətedici orqanlar tərəfindən aparılan yoxlamaların mərkəzləşdirilməsi.

Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası və digər maliyyə nəzarət orqanlarının təşkilatçılığı ilə maliyyə nəzarəti mövzusunda maarifləndirici seminar və konfransların keçirilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02.07.1999-cu il tarixli 700İQ nömrəli qanunu.
2. Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu
3. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi 2017.
4. D.A.Bağirov, M.X.Həsənli. “Maliyyə” dərs vəsaiti 2011.
5. B.A. Xankişiyev “Maliyyə Nəzarəti” dərs vəsaiti 2002.
6. Buravkina N.D. “Maliyyə nəzarətinin əsasları” dərslik tərcümə. 2009.
7. M.Ş.Наси́ев– Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti və onun inkişaf istiqamətləri mövzusunda elmi işi.
8. В.М.Роди́нова. «Финансовой контро́л» Учебник Москва 2002.
9. “Daxili Audit haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, 22 may 2007.
10. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri.
11. Novruzov V.T. “Audit” dərslik. 2011.
12. “Azərbaycan Respublikasının ərazisində auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarının təstiqlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il tarixli 9 sayılı qərarı.
13. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsinin təstiqlənməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu. 5 mart 2002-ci il.
14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli, 48 nömrəli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi haqqında Əsasnamə.
15. Hesablama Palataları ilə bağlı beynəlxalq təcrübə və normalar, Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyinin nəşri, Bakı 2013.
16. Z.Наси́ли – Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə 2010.
17. И.А.Белобжецкий – Финансовый контро́л и новый хозяйственный механизм.

18. СВ Степашин, НС Столяров, СО Шохин, ВА Жуков -
Государственный финансовый контроль
19. С.О.Шохин, Л.И.Воронива - Бюджетно-финансовый контроль и аудит.
20. Дадашев А.З., Черник Д.Г. Финансовая система России 2003.
21. В.Т. Батычко - Финансовое право.
22. <http://transparency.az/>
23. <http://audit.gov.az/>
24. <http://www.intosai.org/>
25. <http://www.ecosai.org.pk/>
26. <http://fimsa.az/>
27. <http://taxes.gov.az/>
28. <https://www.cbar.az/>

**Контроль и совершенствование государственного финансирования в
Азербайджане
РЕЗЮМЕ**

В условиях глубокой трансформации рыночной экономики в Азербайджане преимущество бюджетной и налоговой дисциплины в государственной политике умножает важность государственного финансового контроля.

В целях обеспечения социально-экономического развития страны финансовый надзор осуществляет контроль за регулированием, распределением и использованием денежных средств как на предприятиях, так и на уровне штата и муниципалитетов.

Финансовый аудит является важной структурой эффективного действия финансовой системы, составляющей основу финансового управления. Развитие государственных органов финансового контроля в Азербайджанской Республике обеспечивает среду для эффективной деятельности новых структур, изучения мирового опыта и правильного использования финансовых ресурсов государства-исполнителя.

The Control and improvement of State Financial in Azerbaijan

SUMMARY

In Azerbaijan, in today's deeply changing market economy conditions, the advantage of budget and tax discipline in government policy multiplies the importance of public financial control.

In order to ensure the socio-economic development of the country of financial supervision, it exercises control over the cash regulation, distribution and use of both the enterprises and the state and municipalities. Fiscal audit turns out to be an important structure of the effective action of the financial system, constituting the basis of financial management.

The development of state financial control bodies in the Republic of Azerbaijan provides the environment for the effectiveness of new structures, learning of world experience and proper use of financial resources of the implementing state.